



J. Noorduyt

Mededelingen uit de verslagen van Dr S.J. Esser, taalambtenaar voor Celebes 1928-1944

In: Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde 119 (1963), no: 4, Leiden, 329-370

This PDF-file was downloaded from <http://www.kitlv-journals.nl>

MEDEDELINGEN UIT DE VERSLAGEN VAN DR S. J. ESSER

TAALAMBTENAAR VOOR CELEBES 1928—1944¹

Samuel Jonathan Esser werd op 26 april 1900 geboren te Kampen, waar zijn vader aan het Gereformeerd Gymnasium verbonden was als leraar in de klassieke talen en later als rector. Na op zeventienjarige leeftijd eindexamen gymnasium A zowel als B gedaan te hebben studeerde hij Indonesische Letteren aan de Leidse Universiteit. Na zijn doctoraal examen vertrok hij medio 1923 naar Midden-Celebes, waar hij tot eind 1925 bleef en in nauw contact met de ervaren taalonderzoeker Dr N. Adriani, kenner van de talen van dit gebied, studie maakte van het Bare'e en het Morisch. Naar Nederland teruggekeerd promoveerde hij op 7 januari 1927 te Leiden op een proefschrift „Klank- en Vormleer van het Morisch” (eerste gedeelte).

Na het overlijden van Adriani in 1926 was Esser door zijn in deze jaren verworven kennis van het Bare'e de aangewezen persoon om de zorg voor diens wetenschappelijke nalatenschap op zich te nemen. Samen met Mevrouw Adriani-Gunning werkte hij na zijn promotie gedurende een jaar voornamelijk aan het persklaar maken van het Bare'e Woordenboek, dat in 1928 uitkwam. Daarnaast maakte hij in de loop der jaren ook andere nagelaten werken van Adriani voor uitgave gereed, terwijl hij eveneens medewerking verleende aan de voltooiing van Adriani's vertaling van het Nieuwe Testament in het Bare'e.²

In maart 1928 vertrok hij in Gouvernementsdienst opnieuw naar Indonesië. Daar heeft hij zich, aanvankelijk op Java en sinds 1933 weer op Celebes, jarenlang aan studie en onderzoek van Indonesische talen kunnen wijden. Door zijn uitzonderlijke taalkundige begaafdheid en zijn grote kennis van en belangstelling voor deze talen in de ruimste

¹ Geredigeerd door Dr J. Noorduyt.

² „Het Nieuwe Testament in de Bare'e-taal” begonnen door Dr. N. Adriani, voltooid door Dr. Alb. C. Kruyt, met medewerking van Mevr. M. L. Adriani-Gunning en Dr. S. J. Esser, Amsterdam 1933.

zin werd hij al spoedig een erkend autoriteit op het terrein van de Indonesische linguïstiek en was hij veler vraagbaak en mentor. Van zijn wetenschappelijke contacten met collega's en taalkundig geïnteresseerden ging een stimulerende werking uit, zoals uit verscheidene getuigenissen kan blijken.³

Op Celebes ontplooidde hij een uitgebreide activiteit als onderzoeker te velde. In enkele jaren bestudeerde hij de ene taal na de andere met behulp van informanten ter plaatse, terwijl bovendien Indonesische assistenten in verschillende delen van Celebes onder zijn supervisie werkten. Hij ijverde voor onderwijs in de volkstaal, waarvoor hij schoolboekjes samenstelde, en steunde de zending door mede te werken aan bijbelvertalingen. In deze verschillende opzichten nam hij op geheel eigen wijze een gelijksoortige positie in als zijn leermeester Adriani vóór hem gehad had.

Het uitbreken van de oorlog met Japan in december 1941 en de daarop gevolgde mobilisatie onderbraken Essers werkzaamheden toen hij zich ten behoeve van taalonderzoek op dienstreis in de Minahasa bevond. Na de Japanse inval in krijgsgevangenschap geraakt werd hij in mei 1942 naar het interneringskamp te Makasar overgebracht. Op 14 april 1944 bezweek hij daar aan de ontberingen van het Japanse regiem.⁴

Het zeer omvangrijke taalmateriaal dat Esser gedurende zijn jaren van arbeid op Celebes verzameld had, en waaronder zich verscheidene persklare mss. bevonden, was bij het uitbreken van de oorlog op diverse plaatsen op Celebes in bewaring. Een lijst van deze papieren en hun bewaarplaatsen is in het interneringskamp opgesteld door zijn jongere collega Dr W. Kern en in 1947 door Van Ronkel gepubliceerd als bijlage bij zijn „Levensbericht van S. J. Esser”.⁵ Helaas is het overgrote deel van deze geschriften en aantekeningen tijdens de Japanse bezetting verloren gegaan. Slechts een klein gedeelte van wat in de Minahasa bewaard werd is daar in 1946 teruggevonden door

³ Zie bijv. J. D. van den Bergh, *Spraakunst van het Banggais*, 's-Gravenhage 1953, p. III; en „Mededelingen uit de verslagen van Dr E. J. van den Berg”, *BKI* 110 (1954), p. 183-4.

⁴ Ph. S. van Ronkel publiceerde een „Levensbericht van S. J. Esser” in *Jaarboek der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen 1946-1947*, Amsterdam 1947, p. 159-169; L. Onvlee schreef een herdenkingsartikel in de bundel *Libertas ex Veritate*, 1951, uitgegeven door de S.S.R. ter herdenking van haar leden omgekomen ten gevolge van de Japanse bezetting.

⁵ o.c. p. 165-169, hierna aangehaald als W. Kern's Lijst.

Dr F. A. E. van Wouden. Deze nalatenschap van Esser, voornamelijk bestaande uit Oema-, Tondano- en Moluks-Maleis-materiaal, is onlangs door bemiddeling van Dr A. A. Cense onder berusting van het Koninklijk Instituut gekomen.

Een duidelijke indruk van Essers activiteit en productiviteit, waarvan het betrekkelijk geringe aantal van zijn publikaties slechts een onvoldoende beeld kan geven, kan men verwerven uit de kwartaal-verslagen die hij als taalambtenaar in dienst van het toenmalige Ned.-Indische Gouvernement regelmatig indiende. De hieronder volgende gedeelten uit deze verslagen zijn wat betreft de periode 1928—september 1940 overgenomen uit te Djakarta bewaard gebleven afschriften daarvan, die door bemiddeling van Dr P. Voorhoeve verkregen werden, en wat het tweede en derde kwartaal van 1941 betreft uit Essers eigen concepten, welke zich onder zijn boven genoemde nagelaten papieren bevinden. Behalve de verslagen over 1940 IV en 1941 I ontbreken ook die over 1930 I, 1933 IV en 1935 IV.

Bedoeld als kort verslag van werkzaamheden aan ambtelijke instanties en niet met het oog op publikatie geschreven, geven deze rapporten uiteraard geen uitgewerkte verhandelingen, maar eerder voorlopige mededelingen over nog voortgang vindend onderzoek. Niettemin bevatten zij naast beschouwingen en berichten van ervaringen ook allerlei nieuwe gegevens over talen van Celebes. De hier gepubliceerde passages zijn in de thans geldende spelling van het Nederlands weergegeven en ter wille van de overzichtelijkheid naar onderwerp gerangschikt.

BARE'E

Toen Esser in 1928 op Java arriveerde werd hij belast met de bewerking der Bare'e-spraakunst van Dr Adriani. Tevens werd hij benoemd tot leraar Cultuurgeschiedenis aan de A.M.S. te Solo, met standplaats Klaten. Tegen het eind van de cursus 1928—29 nam Dr J. Ph. Duyvendak, die pas uit Nederland gearriveerd was, de lessen aan de A.M.S. van hem over, zodat hij zich geheel aan taalkundig werk kon wijden, aanvankelijk nog te Klaten, van begin 1930 tot 1932 te Padalarang (West Java) en daarna te Bandoeng.

De arbeid aan de Bare'e-spraakunst kostte veel tijd, daar allerlei gegevens uit de aantekenschriften van Adriani bijeengezocht moesten worden. „Er zullen wel niet veel boeken bestaan,” schrijft Esser, „waarbij de schrijver zo dikwijls en op zoveel punten van opinie

veranderd is als in dit geval. Er zou van dit boek niet veel terecht zijn gekomen wanneer niet een gelukkig toeval had gewild dat er iemand was die er liefderijke zorgen aan kon wijden." (1930 II)

Correspondentie met Mevrouw Adriani in Nederland, en met Dr Alb. C. Kruyt, J. Kruyt, Dr H. van der Veen op Celebes en Mr K. G. F. Steller op Sangir was nodig om opheldering over bepaalde punten te verkrijgen. Bovendien kwamen er twee Bare'e-sprekers uit Celebes over, die hem voor de bewerking van de spraakkunst ter beschikking gesteld werden.

Eind 1930 kwam dit werk gereed, en in 1931 verscheen Adriani's „Spraakunst van het Bare'e" (481 pp.) als deel 70 van de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

Esser wijst er op, dat er toen nog een aantal stukken uit de wetenschappelijke nalatenschap van Adriani over waren, die op den duur voor uitgave in aanmerking kwamen:

- „a) een aantal priesteressenzangen, grotendeels vertaald, met een grote hoeveelheid aantekeningen waaruit een beschrijving van de eigenaardige taal waarin zij zijn gesteld kan worden geput;
- b) een verzameling poëtische letterkunde van allerlei aard in het Bare'e benevens een collectie raadsels;
- c) een aantal, merendeels kleine, verhalen in het Parigisch, die Dr Adriani op zijn doorreis naar Java in mei '26 had willen doornemen en verbeteren (er is ook een woordenlijst van deze taal, maar deze bevat betrekkelijk slechts weinig woorden en is blijkbaar niet bijgehouden);
- d) Koelawische Samenspraken, met vertaling en aantekeningen, benevens een fragment van een beschrijving van de voornaamste karaktertrekken van deze taal en een, waarschijnlijk eveneens niet voltooid schets van de taal te midden harer verwanten, blijkbaar bedoeld als bestrijding van Walter Kaudern." (1930 III)

Het hier onder a, b en c genoemde materiaal is waarschijnlijk tijdens de tweede wereldoorlog verloren gegaan. Adriani's hs. met de priesterzangen was in Tomohon (Minahasa),⁶ maar is daar na de oorlog niet teruggevonden. Een schrift met Bare'e verhalen etc., dat in Arnhem bewaard werd,⁶ was daar na de oorlog niet meer aanwezig.⁷

⁶ W. Kern's Lijst, no. 15.

⁷ Mededeling van Dr P. Voorhoeve.

Het Koelawische materiaal van Adriani is later door Esser gebruikt voor de drie deeltjes Koelawische Taalstudiën (Bandoeng 1939).⁸

MORISCH ⁹

Gedurende de twee volgende jaren, van begin 1931 tot begin 1933, werkte Esser hoofdzakelijk aan het samenstellen van het tweede deel van de „Klank- en Vormleer van het Morisch”, het eerste deel waarvan in 1927 als zijn dissertatie verschenen was. Tijdens deze arbeid kwamen nog geregeld nieuwe gegevens binnen, o.a. van enige Moriërs, die hem als informanten ter beschikking stonden, en van de zendelingen die in Mori werkzaam waren.

Ook bij de revisie van het eerste deel „kwamen weer een massa nieuwe dingen aan het licht en ik heb mij wel eens afgevraagd of dit, wanneer ik nog een jaar op dezelfde wijze in het Morisch kon werken, zo door zou blijven gaan, en ik dan wellicht weer een aantal grammatikale verschijnselen zou ontdekken die toch eigenlijk niet onvermeld hadden mogen blijven, om van fouten en andere onvolmaaktheden nog maar niet te spreken. De uitgave van deel I was een brutaliteit waarvan ik de omvang eerst nu begin te begrijpen. Toch geloof ik dat ik thans de voornaamste verschijnselen van deze wonderlijk-rijke grammatika wel te pakken heb.” (1933 I)

Het boek kwam in 1933 als deel 67, vierde stuk, van de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van de pers.

BLANCO WOORDENLIJST, TAALKAART, TAALINDELING

Een andere opdracht waaraan Esser in deze tijd werkte was de herziening van de zgn. Blanco Woordenlijst van Holle, bedoeld als hulpmiddel bij taalonderzoek, waarvan een herdruk zou worden uitgegeven. De herziening van deze systematisch ingerichte lijst van Nederlandse woorden, waaraan nu de vertaling in het Maleis zowel als die in het Moluks-Maleis werd toegevoegd (de laatstgenoemde werd vervaardigd door Essers Minahasische taal-assistent Sondakh), kwam eind 1931 gereed.

De maand maart 1931 besteedde Esser grotendeels „aan de voorbereiding en uitvoering van een taalkaart van de Archipel, bestemd

⁸ Zie p. 345.

⁹ Zie ook hierachter p. 360.

voor de Parijse Koloniale Tentoonstelling. Van deze kaart zal een beknopte bewerking voor de nieuwe atlas der beide Indiën die door het Kon. Aardrijkskundig Genootschap wordt uitgegeven, diensten kunnen bewijzen. ... bij het vervaardigen van de taalkaart ... bleek opnieuw hoeveel lacunes onze kennis van de Archipel in taalkundig opzicht nog vertoont; Borneo, Seran c.a., Alor en Wetar c.a., de Aroe-eilanden en Nieuw-Guinea bleken het minst bestudeerd, maar ook de oer-bevolking van Sumatra vraagt dringend om een onderzoek.

„De taalkaart geeft in zoverre een onjuiste indruk dat daarop diverse dingen zijn aangebracht, die in werkelijkheid in het geheel niet vaststaan, maar zulks is niet te vermijden bij een dergelijk werk. Vooral het eiland Alor stelde voor interessante problemen, welker oplossing echter wel niet voor mij zal zijn weggelegd.” (1931 I)

Deze in 1931 ontworpen taalkaart werd door Esser in 1937 met nieuwe gegevens bijgewerkt en verscheen daarna als kaart 9b in de „Atlas van Tropisch Nederland” (uitgegeven door het Kon. Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap in samenwerking met den Topografischen Dienst in Nederlandsch Indië, 1938).

Nadat de werkzaamheden aan deze taalkaart in oktober 1937 tot een voorlopige afsluiting gekomen waren, schrijft Esser:

„Het is wellicht niet onaardig hier te vermelden dat, voor zover ik thans de Archipel kan overzien, er 32 talen worden aangetroffen van meer dan 100.000 sprekers. Van deze talen is er één, het Maleis, die over verschillende eilanden verspreid is. Van de overige 31 worden er op Celebes (incl. Boeton) twaalf gevonden, op Sumatra (incl. Nias) zes, op Java drie, op Flores eveneens drie, op Soembawa twee, op Timor twee, en op elk der eilanden Bali, Lombok en Soemba één. Van de dialectengroep, die onder de naam „Midden-Maleis” bekend staat (en die te zamen eveneens ver over de 100.000 sprekers telt) is het nog niet zeker of zij als een afzonderlijke eenheid kan worden beschouwd. Een andere taal die wellicht aan het genoemde aantal kan worden toegevoegd is het West-Serans, wanneer nl. blijken mocht dat de op West-Seran gesproken idiomen met de „tien dialecten der Ambonse landstaal” een eenheid vormen. Daar staat tegenover dat er bij de genoemde 32 talen ook zijn, die in de praktijk wel niet als eenheden zullen kunnen worden behandeld, zoals het Oost-Minahassisch (Tomboeloe's-Tondanoos-Tonseas).

„Van deze 32 talen is momenteel de helft of reeds als voertaal bij het onderwijs op de volksscholen in gebruik of op het punt als zodanig te worden ingevoerd. Als streken waar dit nog niet het geval is, moeten

in de eerste plaats Zuid-Sumatra, de kleine Soenda-eilanden Soembawa en Flores, en een groot gedeelte van Celebes worden genoemd. Wanneer het Timorees (in welke taal spoedig schoolboekjes beschikbaar zullen zijn) als voertaal bij het volksonderwijs zal zijn ingevoerd, zullen de grootste talen waarmee dit nog niet is geschied, op Soembawa en West-Flores zijn te vinden. Ik moge in dit verband nogmaals wijzen op de urgentie van het plaatsen van een taalambtenaar in het gewest Timor, die zich dan in de eerste plaats zou kunnen toeleggen op de nog weinig bekende talen van genoemde eilanden, waarbij er nog op moge worden gewezen dat in de talen van het eiland Soembawa een rijke, nog weinig bekende geschreven literatuur bestaat.

„De talen van 50.000 tot 100.000 sprekers zijn minder in aantal. Met zekerheid kan ik op het ogenblik alleen noemen: het Gajoos op Sumatra, het Bare'e en het Mongondows op Celebes, het Sikkaas op Flores, het West-Soembaas en het Rotees of Rottinees, waarbij echter vermoedelijk nog gevoegd zullen kunnen worden: het Boelangaas (ten oosten van het Gorontaloos en tot de groep van het laatstgenoemde idioom behorende), een of meer talen van het Sultanaat Boeton, en misschien het Morisch-Boengkoes, dat echter, zo het al een eenheid vormt, geografisch en politiek wel te zeer versplinterd zal zijn om in de praktijk als zodanig te kunnen worden gebruikt. Ook het Tondanoos en het Tonsea's (zie boven) tellen meer dan 50.000 sprekers. Hoe het in dit opzicht in de Molukken en op Borneo staat, zal nader onderzocht moeten worden. Ook voor de talen van minder dan 50.000 sprekers beschik ik momenteel nog niet over voldoende gegevens.” (1937 IV)

Niet lang na het verschijnen van de Atlas van Tropisch Nederland, waarin de taalkaart voorkomt, schrijft Esser hierover:

„De proeven van deze kaart zijn niet door mijzelf gecorrigeerd en een opgave van de belangrijkste drukfouten zal wellicht door sommigen op prijs worden gesteld. Het zijn de volgende:

„In Borneo moeten geschrapt worden: het cijfer 7, vlak bij de grens van Serawak voorkomende op ongeveer $2\frac{1}{2}^{\circ}$ N.B. en de naam „Ngadjoesch”, bijna verticaal geplaatst aan de rechterzijde van de naam „Maänjansch”, oostelijk van de bovenloop der Barito.

„Aan de zuidkant van de Minahasa moet de stip 1b, die thans een enclave vormt in het gebied van het Mongondows, in noordelijke en oostelijke richting worden uitgebreid, zodat dit gebied komt te grenzen aan dat der Minahassische talen. Het gebied van het Wotoes (N.-kust

van de golf van Bone, VII 8), kan het best door een kleine stip worden aangegeven.

„De stip XIV 22 (Noehoetjoet, Kai-eilanden) moet doorlopen van de west- tot de oostkust van het eiland.

„In de legenda aan de achterzijde der kaart moet in de eerste kolom sub I 9 „Simòloeh” veranderd worden in „Simòloel”, en in de tweede kolom sub X 5 „Mapoetes” in „Mopoetes”.

„Het is hier wellicht mede de plaats, iets te zeggen over de indeling der talen, naar aanleiding van een vraag van de Afdeling Taal-, Land- en Volkenkunde inzake het Balisch. Deze indeling is, speciaal wat het westen van de Archipel betreft, nog maar zeer voorlopig. Bevredegender zal waarschijnlijk zijn, de Sumatra-groep in drieën te splitsen, nl. Atjehs, talen ten westen van Sumatra, en Maleise groep, bij welke laatste dan ook het Soendaas en een deel der Dajak-talen getrokken zal moeten worden. Zolang over de grenzen op Borneo nog zo weinig gezegd kan worden, schijnt het mij echter beter toe, voorlopig de oude indeling (die door mij weer van oudere kaarten is overgenomen) te behouden. Wat het Balisch betreft, dit bleek te kunnen worden gevoegd bij de groep van het Sasaks en Soembawarees, waarmee het, volgens mededeling van Dr Goris,¹⁰ niet alleen een groot aantal woorden gemeen heeft, maar ook verschillende grammatikale eigenaardigheden, in het bijzonder de suffixen *-ang* en *-in* (voor IN. *-akən* en *-i*), waarvan het eerste, dat ook voorkomt in de talen van Zuid-Celebes en in de Centraal-Toradjase ondergroep (Bada's, Napoes, enz.) wel zeer duidelijk in oostelijke richting wijst.

„De bovengenoemde atlas is helaas niet zeer bevredigend. Sommige kaarten krioelen van de fouten (bv. die van Celebes, ten aanzien waarvan de Assistent-Resident van Donggala opmerkte dat, wat zijn gebied betreft, minstens 50 procent van de opgaven foutief is), belangrijke omissies komen hier en daar voor, en de spelling is, zoals ook reeds door anderen is opgemerkt, heel dikwijls foutief en in vele gevallen ook inconsequent. Zo wordt bv. de „hamza” in Atjeh en elders weergegeven met *k*, doch meer naar het oosten weggelaten. Volgens mededeling van de Topografische Dienst is als principe aangenomen

¹⁰ Eind 1937 bezocht Esser Bali ter gelegenheid van een congres van het Java-Instituut. Tijdens een hierop aansluitend verblijf van enige dagen bij Dr Goris te Singaradja, tot bespreking van enkele grammatikale kwesties, op het Sasaks betrekking hebbende, kon worden vastgesteld, dat „het Balisch uit de groep der Java-talen moet worden losgemaakt en bij die van het Sasaks en Soembawarees gevoegd.” (1937 IV)

dat geen diacritische tekens mogen worden gebruikt, doch in de wereldtaal Frans worden dergelijke tekens heel veel gebruikt, zonder dat iemand er zich aan ergert, en tegen het trema, dat toch ook een diacritisch teken is, blijkt weer geen bezwaar te bestaan. M.i. zou het aanbeveling verdienen, de hamza overal met een apostrofe weer te geven, en in de streken waar dit van belang is, zoals bv. Atjeh, de diacritische tekens in ere te herstellen, terwijl dan tevens een verbetering op grote schaal van allerlei foutieve spellingen zou kunnen worden overwogen." (1938 IV)

TALen VAN OOST-INDONESIë

In mei 1929 ging Esser naar Weltevreden met het oog op de Volkenkundige Tentoonstelling, die van 12—20 mei in het Museum van het Bataviaasch Genootschap stond gehouden te worden. Hij kwam daar voor het eerst in persoonlijk contact „met vertegenwoordigers van dat fascinerendste aller Oost-Indische eilanden, Nieuw-Guinea, waarvan twee idiomën konden worden „aangeboord”." (1929 II)

Hij deed daarbij ook ervaring op met de Blanco Woordenlijst van Holle en hoopte, na het gereed komen van de herdruk van deze Woordenlijst, een afschrift van het opgetekende taalmateriaal (ook van een Serans dialect) aan het Genootschap aan te bieden.

Met de heer J. F. Schut, burgemeester van Ambon, correspondeerde hij in 1929 over een door deze geschreven Spraakkunst van het Boeroes, welk boek hem door het Bat. Gen. ter beoordeeling was toegezonden. De heer Schut, die ook omvangrijke lexicografische aantekeningen van deze taal bezat, kwam later in het zelfde jaar op doorreis naar Nederland in Klaten bij Esser, en liet zijn Boeroese materiaal bij Esser achter. Deze achtte dit „een hoogstbelangrijke hoeveelheid materiaal, waarvan de uitgave, wanneer de auteur haar niet zelf ter hand neemt, wel zeer lang op zich zal laten wachten, gedurende welke tijd men het zal moeten doen met het werk van Hendriks, dat niet zo heel veel om het lijf heeft en bovendien niet zozeer Boeroes als wel Ambons Maleis met Boeroese woorden schijnt te behelzen. De verzameling Schut (spraakkunst, woordenlijst, verhalen, raadsels, e.d.) is omvangrijk, maar verre van persklaar. Voor het persklaar maken zal, wanneer de Hr. S. het zelf ter hand neemt, 2 à 3 jaar nodig zal zijn, wellicht ook

meer, wanneer nl. de gegevens nog controle en aanvulling (de grammatika bevat lacunes) behoeven." (1929 IV) ¹¹

WEST-TORADJA-TALEN

De gelegenheid om opnieuw taalonderzoek te velde te verrichten kreeg Esser na het gereedkomen van zijn Morische grammatika. In het tweede kwartaal van 1933 vertrok hij van Java naar Celebes, waar hij sindsdien met een onderbreking van 1936 tot juni 1937 voor Europees verlof gevolgd door een verblijf te Bandoeng tot oktober 1937, gewerkt heeft.

Vooraf op aandringen van Alb. C. Kruyt, die in deze tijd zijn etnografie van de West-Toradja's voorbereidde, vestigde hij zich eerst te Paloe (West-Midden-Celebes) voor het onderzoek van de West-Toradja-talen. Eind 1932 had hij nog gelegenheid met Kruyt, die op doorreis naar Holland te Bandoeng vertoefde, overleg te plegen en in grote trekken een programma voor zijn werkzaamheden ter plaatse op te stellen. Daarvan zou o.a. het vaststellen van de taal (resp. de talen) die in elk der door West-Toradja's bewoonde dorpen gesproken wordt, een punt moeten uitmaken, daar dit nog nimmer geschied bleek te zijn. (1932 IV).

De meeste gegevens over de West-Toradja-talen die in het in 1938 gepubliceerde vier-delige werk over de West-Toradja's van Kruyt zijn opgenomen, zijn afkomstig van Esser. Hij werkte de copie van dit boek door (1937 III, IV) en leverde ook nog andere bijdragen, zoals een beschrijving van een aantal gebruiken, hoofdzakelijk betrekking hebbend op het hoofdstuk „Lijkbezorging". (1938 II)

a. *Kaili-groep*

Zijn onderzoek leidde Esser tot de conclusie dat een groot aantal talen en dialecten van de bewoners van de Paloe-vallei, de Paloe-baai en omgeving tot één taalgroep behoorde, de Kaili-groep. Kruyt geeft in zijn boek (West-Toradjas, deel I, p. 46) een overzicht van deze groep: „Alles wat ten Noorden van de Koelawi-taalgroep, dus benoorden Bangga bij het begin van de Paloe-vallei gesproken wordt, zegt Esser, behoort tot één grote groep: de Kaili-groep, die in drie delen onderscheiden kan worden: 1. West-Kailisch, waartoe het *Ndepoeoe* van

¹¹ Dit materiaal bevindt zich thans in de Universiteitsbibliotheek te Leiden (Cod. or. 6319-6323); zie P. Voorhoeve, Indonesische Handschriften in de Universiteitsbibliotheek te Leiden, *BKI* 108 (1952) p. 214.

Ganti, het *Oende* van Loli, het *Inde-Da'a* en het *Tado* van de hele Pakawa-groep, en het *Ende* van de beneden-Lariang behoren; 2. Mid-den-Kailisch, met het *Ledo* van Paloe, en het *Doi* van Kajoe maloeë en Towale, het *Idja* van Sigi, het *Taa* van Palolo, het *Ado* van Sibalaja, en het *Edo* van Sidondo; 3. Oost-Kailisch met het *Torai* van Tawaili, het *Tara* van Parigi en het *Ta'a* van Dolago-Saoesoe."

Verschillende van deze talen worden in Essers verslagen vermeld. „Bij het optekenen van verhalen bewijst mijn schrijver uitstekende diensten. Het schijnt mij toe dat het geraden is van de gelegenheid gebruik te maken om de literatuur zo volledig mogelijk vast te leggen, daar blijkt dat de jongere generatie zich er niet meer voor interesseert. Dit geldt waarschijnlijk wel het meest van het op de noordpunt van het schiereiland, in een gedeelte van Donggala en in de naaste omgeving gesproken *Gantisch*. In Donggala zelf, waar toch een aanzienlijke kampong van Gantisch-sprekers is, heb ik tot nu toe niemand kunnen vinden van wie ik iets op dit gebied kon machtig worden, maar dat wil niet zeggen dat er geen mensen meer zijn die op de hoogte zijn, want er valt een grote schuwheid te constateren om mededelingen te doen. 't Schijnt dat men bang is in de gevangenis te komen als men te veel vertelt, en het is al meer dan eens gebeurd dat iemand met wie een afspraak was gemaakt, op het afgesproken uur opeens hevige kiespijn bleek te hebben en geen woord te kunnen uitbrengen. Een vlot gebruik van de landstaal zal deze bezwaren wel overwinnen." (1933 II)

Er bleek ook schriftelijk materiaal in deze taal te bestaan, zodat de assistent in Donggala de opdracht gegeven kon worden, „dat hij, behalve het optekenen van literatuur uit de mond des volks, ook toestemming zal trachten te verkrijgen tot het maken van afschriften van handschriften in het Gantisch (Ndepoeoe) met Boeginese letter die in Ganti en elders bewaard worden." (1933 III)

Voorts bericht Esser, dat „in het Tawailische door de heer Veenbaas, aspirant-controleur alhier, een *Ndjedoe* geheten taal is gevonden, die bijna uitgestorven is en misschien een dialect van het Tawailisch zal blijken. Ik ben bezig met een woordenlijstje van deze taal, waartoe de aanwezigheid van een Ndjedoe-spreker in de plaatselijke gevangenis de gelegenheid geeft." (1933 II)

„Van een bezoek aan Parigi (op een niet-dienstreis) heb ik gebruik gemaakt om mij op de hoogte te stellen van de toestand waarin het Saoesoes zich bevindt. Behalve een fragment van een *Ta'a*-verhaal van Mohammedaanse oorsprong heb ik in Saoesoe ook een *Baria*-verhaal opgetekend uit de mond van een oude man, die thans op het Bare'e is

overgegaan, de taal die in Saoesoe bezig is de andere te verdringen. Dat in Saoesoe intussen nog Baria-sprekers worden gevonden is wel merkwaardig daar volgens dl. I (p. 43) van de „Bare'e-sprekende Toradja's" van 1912 in Tambarana, Saoesoe en Parigi samen slechts 8 van deze mensen werden aangetroffen. Wat het Ta'a of Saoesoes betreft, dit schijnt zich alleen in Dolago (bij Parigi) nog enigszins te handhaven, hoewel ook in dit grote dorp zich tal van vreemdelingen hebben gevestigd, voornamelijk Tara-sprekers en Boeginezen maar ook Possoërs." (1933 III)

„Sinds begin september ben ik hier bij de *Da'a*-sprekers in Wajoe, en ik kan niet anders zeggen dan dat het verblijf bij deze mensen een genot is. Op materieel gebied presteren zij een minimum, ... maar een symbiose van literatuur en leven als hier bestaat is zeker niet alledaags te noemen. Onder de prikkel van kleine geschenkjes stroomt het materiaal toe, en ik heb binnen de tijd van vier weken over de honderd verhalen en circa 700 versregels kunnen optekenen, waarvan 100 regels priester taal, welke laatste hier echter geïmporteerd schijnt, evenals trouwens veel van de andere literatuur. Evenals in het Donggalase is ook hier het *Ledo* de taal van althans een deel der poëzie, maar niet het gewone gesproken *Ledo*, maar, zoals hier overal in de poëzie gebruikelijk is, en bv. ook in Mori voorkomt, een speciaal poëtisch idioom met allerlei bijzondere eigenaardigheden. De verhalen zijn grotendeels vertelsels, voor een klein gedeelte *toetoera* „overleveringen". Eerstgenoemde categorie bestaat voor een groot deel uit verhalen over een weinig snigger soort mensenetende wezens (*kolombio*, Morisch *kalamboro*), die ook in Mori een van de voornaamste onderwerpen van de vertellingen zijn. De dingen die in beide landen over deze wezens verteld worden stemmen tot in bijzonderheden met elkaar overeen." (1933 III)

„Zoals trouwens ook wel blijkt uit verschillende overblijfsels, moeten talen als het Kailisch en het Bare'e een vereenvoudigingsproces hebben ondergaan, ten gevolge waarvan het beeld dat zij vertonen een ander type representeert dan dat van het Koelawisch, het Morisch e.a. Deze ontwikkeling moet echter reeds in zeer oude tijd hebben plaats gevonden, want het *Da'a-Inde*, welks sprekers zich naar alle waarschijnlijkheid niet vermengd hebben met de dragers van die vreemde culturen die in de loop der eeuwen over Midden-Celebes zijn gegaan, is, zoals reeds vroeger is opgemerkt, een zuiver Kailisch idioom, dat in zijn grammatische bouw al een zeer eenvoudige indruk maakt. In dit verband moge er de aandacht op worden gevestigd dat het naar mijn mening zeer toe te juichen zou zijn wanneer de *Da'a*- en de *Inde*-

sprekers, wier land thans is opengelegd, tijdig aan een anthropologisch onderzoek zouden kunnen worden onderworpen, voordat de omwonende volken zich met hen hebben vermengd en het ras onzuiver gemaakt. Aan de randen van hun gebied is dit proces al jaren aan de gang, en het schijnt dan ook thans daarvoor de beste tijd, nu bovendien een taalambtenaar beschikbaar is om mee te gaan en eventuele misverstanden zoveel mogelijk uit de weg te ruimen. Ik weet dat het gevaarlijk is op uiterlijke kenmerken af te gaan, maar ontkend kan niet worden dat het volk in zijn uiterlijk (donkere, bijna zwarte huidskleur, kroeshaar, bij vrouwen soms geelbruin tot roestbruin haar, dat dunne, korte, armzalige sliertjes vormt, enz.) zich scherp van de bewoners van het Paloe-dal onderscheidt, en van ouds ieders aandacht trekt. Personen die vreemd bloed in de aderen hebben pikt men er onmiddellijk uit. Naar de mening van Dr Kruyt, die ik geheel kan onderschrijven, heeft men bij dit volk te doen met een zeer oude, vrijwel zuiver gebleven vorm van Indonesische beschaving, en wanneer nu zou blijken dat die zuiverheid ook op de samenstelling van het ras betrekking heeft, zou dat zeker van groot belang zijn voor de anthropologie der Austronesiërs. Het enthousiasme van Dr Kruyt, in de rij van wiens grote verdiensten de „ontdekking” der West-Toradja's zeker niet de minste is, voor zijn vondsten is alleszins gerechtvaardigd.” (1935 I)

Sommige dialecten waren reeds aan het verdwijnen, zoals het *Ende*, „waarvan ik alleen nog vertegenwoordigers heb kunnen vinden in het dorp Doejoe bij Paloe, maar dat, volgens recente inlichtingen, door mij verzameld, eenmaal langs de gehele linkeroever van de Paloe-rivier gesproken moet zijn. Het aantal sprekers is echter vermoedelijk nooit groot geweest. De Ledo- en Ado-sprekers die thans in die streken wonen, en wier dialecten het Ende verdrongen hebben, zijn eerst zeer kort geleden onder Europese invloed gekomen.

„Van het in de Palolo-streek (ten z.o. van het oude Sigi) gesproken *Taa* heb ik kunnen vaststellen dat het behoort tot de Zuid-Kailische¹² dialectgroep, de groep van het Ledo, Idja enz.” (1934 IV)

Bijzondere aandacht besteedde Esser aan het *Ledo*, dat de belangrijkste taal van de Kaili-groep is doordat het als lingua franca in het gehele gebied der West-Toradja's gebruikt wordt. Ook onder de Nederlandse ambtenaren ter plaatse was belangstelling voor deze taal, zodat Esser er les in gaf. (1934 I). Hij stelde een „Handleiding voor de beoefening der Ledo-taal” samen, waarin een grammatisch overzicht,

¹² lees: Midden-Kailische (?).

teksten met vertaling en een Ned.-Ledo woordenlijst zijn opgenomen, en die in 1934 van de pers kwam (V.B.G. 72, 1ste stuk). Voordien had hij dit gehele werk nog eens grondig moeten revideren, „waarvoor ik de hulp heb ingeroepen van een paar bedaagde lieden, die ik intussen had leren kennen en waarderen. Dat deze revisie noodzakelijk was houdt verband met een treurig verschijnsel dat men over de gehele Archipel aantreft en waarvan men hopen mag dat de bevoegde autoriteiten er in de toekomst meer aandacht aan zullen wijden dan tot nu toe het geval is geweest, het verschijnsel nl. dat de jongere generatie haar eigen taal niet meer kent. Van de omvang van dit verschijnsel zal men zich enigmatermate een denkbeeld kunnen vormen wanneer men gelegenheid zal hebben gehad te constateren dat ik in mijn handleiding alleen de meest gewone, ieder ogenblik in het dagelijks leven voorkomende woorden heb opgenomen, en dan bedenkt dat zelfs van die allerge-woonste woorden er nog vele waren die men of helemaal niet of niet op de juiste wijze bleek te kennen. En dit geldt niet alleen van jongelui van ca. 20 jaar, maar evenzeer van gezeten burgers van 25- tot 30-jarige leeftijd.” (1934 III)

Gedurende het jaar 1938 werkte Esser aan de samenstelling van een concept Ledo-Ned. woordenboek en van enkele Kailische schoolboekjes en vertaalde hij het Lucas-evangelie in het Ledo. (1938 I, II, III).

Voor het Ledo-onderzoek vestigde hij zich enige tijd in het plaatsje Biromaroe:

„Op de 7de oktober van verslagperiode was het voor mij ingerichte woninkje te Biromaroe (hoofdplaats van het Landschap Sigi-Dolo) zover gereed dat het betrokken kon worden. De volgende dag had de inhuldiging van de nieuwe Zelfbestuurder van het Landschap plaats, een plechtigheid waaraan alle Inheems cachet ontbrak, en die gepaard ging met feestelijkheden welker meest op de voorgrond tredend kenmerk bestond in een tweetal jazz-bands, die vrijwel onafgebroken gedurende 3×24 uur Westerse dansmuziek ten gehore brachten, die nog verdraaglijk zou zijn geweest wanneer zij wat minder vals ware geweest. Voor het uithoudingsvermogen van deze mensen kan men niet anders dan bewondering hebben, maar een ondoorgrondelijk mysterie is en blijft, hoe het mogelijk is dat zij het zelf mooi vinden. Een drummer bediende zijn slagwerk met zoveel verve, dat hij in aanmerking werd gebracht voor een benoeming in gelijke functie aan de sociëteit te Manado.

„De aanwezigheid van een taalambtenaar bij een en ander had in zoverre nut, dat hij kon zorgen voor de vertaling in het Kailisch van

de toespraak van de Resident, en aan het diner een toast kon uitbrengen in dezelfde taal, waarmee door alle aanwezigen hartelijk werd ingestemd.

„Het verblijf te Biromaroe duurde 2½ maand, en was geheel gevuld met werkzaamheden op het gebied van het Kailisch (Ledo). In de eerste plaats werden de in vorige verslagen reeds meermalen genoemde spelboekjes voltooid,¹³ ... Verder werd een grote menigte gegevens bijeengebracht en speciale aandacht gewijd aan de poëzie.¹⁴ Ten slotte hield ik mij bezig met de bewerking in het Kailisch van het Evangelie van Lucas, waarover gesproken is in mijn brief van 9 jan. 1938. [Hierin stelde Esser zich voor een „revisie van de vertaling van het Evangelie van Lucas in de *Idja*-taal (een dialect van het Kailisch) van de hand van de heer E. Rosenlund” te ondernemen.] Daar de *Idja*-tekst van de heer Rosenlund toch geheel bleek te moeten worden omgewerkt, werd dadelijk overgegaan op het zoveel belangrijker Ledo, dat niet veel minder dan de helft, zo niet meer, van het Kailisch omvat, en waarvan het *Idja* niet veel meer dan een variant is. Dit werk bleek ook nu weer zeer vruchtbaar, en, zoals reeds werd opgemerkt in mijn voorlaatste verslag, het zou naar mijn mening zeer nuttig zijn wanneer iedere taalbeoefenaar die een zekere periode bezig is geweest met de bestudering van een bepaalde taal, zich ook eens enige tijd aan dergelijk werk wijdde, zodat hij de dingen weer eens van een geheel andere kant zou kunnen leren zien.” (1938 IV)

b. *Koelawi-groep*

Van deze groep der West-Toradja-talen zegt Kruyt (West-Toradjas I p. 126-7): „De taal der To Koelawi heet naar het ontkenningwoord Moma. Deze taal vormt één groep met hetgeen gesproken wordt in

¹³ *Boo pangedja*, 3 dln. Batavia 1939.

¹⁴ Op een van 20-22 mei 1939 te Makassar gehouden „Conferentie van beoefenaren van de taal-, land- en volkenkunde en het adatrecht van Nederlandsch-Indië” hield Esser een voordracht over „Kailische poëzie in het dagelijks leven” (zie TBG 80 (1940) p. 295). Hierin besprak hij de magische achtergrond van raadsels en poëzie bij de natuurvolken en noemde het in verband daarmee een essentieel kenmerk van de poëzie dat zij de dingen niet rechtstreeks noemt maar bedekt aanduidt, waardoor men de vorm ziet als de omhulling, de „sarong” van de inhoud. De Kailische poëzie onderscheidde hij in de uit de klankraadsels voortgekomen pantoens, de *waino*, en de bij allerlei plechtige gelegenheden gezongen liederen.

Op een eerder, in oktober 1937, gehouden dergelijke conferentie sprak Esser over het bezoek dat hij kort tevoren aan Madagascari gebrachthad. Een gestencild ex. van de Notulen van beide conferenties is in de bibliotheek van het Kon. Instituut aanwezig.

Tamoengkoe lowi, het Tado van Toewa en Lindoe, en het Baria van Tawailia en Winoea. Dit is gebleken uit het taalonderzoek van Dr. Esser. Deze Koelawi-taalgroep zou men volgens deze geleerde ook Zuid-Kailisch kunnen noemen."

Van begin augustus 1934 af bracht Esser enige tijd door in Koelawi voor het verzamelen van gegevens over het Koelawisch, het Lindoes en andere dialecten. (1934 III, IV)

„Van het *Ompa*, een in het dorp Tamoengkoelowi, niet ver van Koelawi, gesproken dialect, waarin ik thans enige verhalen bezit, is gebleken dat het zich zeer dicht bij het Moma van Koelawi aansluit. Daar de sprekers van het Ompa bezig zijn op het Moma over te gaan, zijn de dagen van dit dialect geteld." (1934 IV)

„Het *Tado* van Toewa (Zuidpunt der Paloe-vallei) sluit zich bij dat van Lindoe aan, maar van het Tado van Ri Io („Rioe") heb ik dit bij gebrek aan gegevens nog niet kunnen uitmaken." (1934 IV)

In 1938 gelukte het evenmin „een spreker van het Tado-dialect van Ri Io, de enige streek waarvan ik nog geen gegevens bezit, en waarvan de taal-indeling dus nog niet zeker is, te ontmoeten. Deze mensen wonen drie dagreizen ver de bergen in, en hun woongebied is alleen te voet te bereiken, een tournee die ik zo enigszins mogelijk liever zou vermijden." (1938 IV)

„Een eigenaardigheid van de hier in het Bovenland verzamelde literatuurproducten is dat zij, voor zover proza, bijna uitsluitend van historische, legendarisch-historische en mythische aard zijn. Dat de groep der „romantische verhalen", die o.a. in de literatuur der Bare'sprekers en Kailiërs zulk een grote rol spelen, niet tot de oud-inheemse verhalenschat behoort is duidelijk genoeg, maar dat de oude Koelawiërs en Lindoeërs bv. geen dierverhalen zouden hebben gekend lijkt mij niet aannemelijk. Iets op dat gebied heb ik ook wel verzameld, bv. de *Koelawische* versie van het overbekende verhaal van de Aap en de Schildpad, waarin de Schildpad, een in Koelawi niet voorkomend dier, door een spookaap is vervangen. Mogelijk moeten de ware litteraten ook nog komen opdagen, want de mensen zijn hier niet erg toeschietelijk (trouwens, ook in Paloe heb ik eerst na verloop van enige maanden de ware bronnen kunnen aanboren), maar zoveel kan toch wel gezegd worden dat de geest van de bewoners van de Berglandschappen van Midden-Celebes geheel anders gericht is dan die van de kustbewoner („kust" hier in ruime zin genomen), en zich hoofdzakelijk interesseert voor zaken van landbouw en oorlog, met wat daarbij hoort aan godsdienstig-magische verrichtingen.

„Daar het Koelawisch (Moma) enige Centraal-Toradjase (Pipikorose) eigenaardigheden schijnt te vertonen ben ik begonnen met het aanleggen van een woordenlijst van deze taal en van het Lindoes, die parallel loopt met de voor het Ledo uitgegevene. Deze lijst moet in de eerste plaats voor taalvergelijkende doeleinden dienen.” (1934 IV)

Begin 1935 werd deze Koelawisch-Lindoesse Woordenlijst voltooid, „waarbij aan de dag kwam dat de overeenkomst tussen genoemde dialecten nog veel groter is dan ik aanvankelijk had vermoed.”

„Verder heb ik mij gezet aan de revisie van de Koelawische samenspraken met vertaling en aantekeningen uit de nalatenschap van wijlen Dr Adriani ... Daar de gesprekjes uit het Maleis in het Koelawisch zijn vertaald moesten zij, om er behoorlijk Koelawisch van te maken, geheel worden omgewerkt, voor welke arbeid ik thans gelukkig na lang zoeken een geschikt persoon gevonden heb ... Dat het Koelawisch rijker is aan grammatische verschijnselen dan het Kailisch was bekend, maar de omvang van die rijkdom is mij pas de laatste maanden goed duidelijk geworden. De moeite, aan het nagelaten werk van Adriani besteed, is dus wel beloond, te meer omdat ik verschillende dingen heb gevonden die van meer algemeen belang zijn. Dit laatste is trouwens doorgaans het geval wanneer men wat dieper in een taal doordringt; het schijnt mij toe dat de beoefenaren van talen als deze hun onderzoek dikwijls te vroeg beëindigen, en zich tevreden stellen met een inzicht in zulk een taal waarbij veel van wat er (van taalvergelijkend en taalhistorisch standpunt beschouwd) inzit, aan hun waarneming ontsnapt. Wat mij vooral getroffen heeft is dat de meeste grammatische eigenaardigheden waardoor het Koelawisch zich onderscheidt van het Kailisch en het Bare'e, in het Morisch worden teruggevonden (de kennis van deze laatste taal is mij hier dan ook van groot nut geweest.)” (1935 I)

„Ten gevolge van minder goede gezondheidstoestand ... heb ik niet zoveel kunnen doen als ik wel gehoopt had en het geschriftje over het Koelawisch nog niet ten einde kunnen brengen. Dit spijt mij vooral hierom omdat ik met het binnen een kort tijdsverloop afwerken van dit boek het bewijs had hopen te leveren dat het alleszins mogelijk is, overzichten over de voornaamste verschijnselen ener Indonesische taal te vervaardigen die niet veel tijd vereisen en toch bruikbaar zijn voor de praktijk. Dat ik hierin nog niet geslaagd ben möge niet als tegenbewijs tegen mijn stelling in het veld worden gevoerd, te minder omdat het afwerken ... wel niet veel meer dan een maand in beslag zal nemen.” (1935 II)

Gedurende de maanden november-december 1937 en februari-maart 1938 was hij opnieuw in Koelawi en revideerde er zijn boek over de taal van dit gebied, dat tenslotte in 1939 als Koelawische Taalstudien I, II en III van de pers kwam.

„Door een en ander heeft het boek aan betrouwbaarheid, volledigheid en bruikbaarheid gewonnen, zodat ik, daar er over het Koelawisch wel niet licht opnieuw een boekje zal verschijnen, dankbaar ben voor de gelegenheid die ik heb gehad om dit werk nog te doen.

„De taalbeoefenaar loopt bij zijn werk tal van hachelijke kansen. Men moet bij dit werk op een bepaald moment een streep trekken, en ik ben er ook een groot voorstander van (naar ik meen te mogen zeggen: ook in de praktijk) om dit na niet al te lange tijd te doen. Maar telkens blijkt toch ook weer dat men die streep te vroeg getrokken heeft, en essentiële elementen der taal verzuimd heeft te vermelden. Daar de spraakkunst ener taal een sluitend systeem is, behoeft het wel geen betoog dat men op deze wijze gevaar loopt, niet alleen een onvolledig maar ook een scheef beeld te krijgen. Bij de aanvullingen die ik heb kunnen aanbrengen zijn er verscheidene die ik niet graag zou hebben gemist. En wat de verbeteringen betreft, het blijkt telkens weer dat er niets hardnekkiger is dan een eenmaal gemaakte fout, omdat men deze feitelijk nooit meer kwijt raakt en men niet van te voren zeggen kan welke gevolgen een fout hebben kan.

„In elk geval kan gezegd worden, en blijkt telkens opnieuw, dat de boeken die wij over allerlei „kleinere” Indonesische talen bezitten, en die er dikwijls niet onaardig uitzien, in zeer vele gevallen zelfs de meest elementaire en karakteristieke trekken dier talen of in het geheel niet vermelden of onjuist en scheef schilderen. Steeds duidelijker komt aan het licht dat wij met de bestudering van het Indonesisch nog slechts een allereerste begin hebben gemaakt, en er van een vergelijkende spraakkunst van deze taalfamilie voorlopig nog geen sprake zal kunnen zijn.

„Het bovengezegde heeft ook in Koelawi bevestiging gevonden. De Koelawische cultuur verrast steeds weer door haar rijkdom, en dat geldt zeker niet in de laatste plaats van de taal. Deze blijkt, wat nooit vermoed was van een Toradjase taal, sterk synthetiserend te zijn, en bezit daardoor een rijkdom aan uitdrukkingsmogelijkheden en een innerlijke dynamiek die het een genot maken er praktisch mee te werken . . . ”

„Wel zou ik . . . , op grond van mijn ervaring in deze streken de conclusie willen trekken: men trekke de bovengenoemde streep niet

alvorens men de taal praktisch voldoende beheerst om zich met een zeker gemak te kunnen bewegen en zodoende, door dagelijks contact met de bevolking, de resultaten van zijn ondervragingen zoveel mogelijk in de praktijk heeft kunnen controleren." (1938 I)

In het tweede kwartaal van 1938 werd een begin gemaakt met het optekenen van Koelawische poëzie, „welk werk wordt voortgezet door een van mijn helpers, dorpsschrijver van Bolapapoe (Koelawi)", o.a. met het doel, „dat de aard van de sjamanistische poëzie der West-Toradja's worde doorgrond". (1938 II)

Bovendien werkte Esser aan de revisie van een vertaling van het Evangelie van Lucas in het Koelawisch, van de hand van een der Officieren van het Leger des Heils de heer H. Juutilainen met zijn helpers.

„Eerst de 15de juni kon ik naar Paloe vertrekken, gedeeltelijk te paard, daar de weg op tal van punten onbruikbaar was geworden voor asverkeer als gevolg van aardbevingen en zware regens. Oponthoud onderweg maakte dat ik eerst in de namiddag het laatste gedeelte van de tocht kon afleggen, waarbij een onvoorzichtige chauffeur mij met zijn taxi in een bandjirende rivier reed waaruit mijn bagage niet dan met moeite kon worden gered. Onherstelbare verliezen werden hierbij gelukkig niet geleden, maar voor de Koelawische Taalstudien betekent dit ongeval een nieuwe vertraging, daar de juist gecorrigeerde revisies niet meer leesbaar bleken te zijn." (1938 II)

Gedurende de laatste dagen van januari 1940 kon Esser het grote vierdaagse sjamanistische stamfeest, met het oog waarop reeds in november 1938 het „verkeer met de geesten geopend was", bijwonen, waardoor hij allerlei nieuwe dingen op het spoor kwam. „Zo bleek mij bij het optekenen van enige bij deze gelegenheid gezongen litanieën, dat er wel degelijk ook in Koelawi een „priestertaal" is in de trant van de Possose. Dat Dr Kruyt deze niet heeft ontdekt is hem niet kwalijk te nemen, maar zijn op zichzelf reeds bijzonder onwaarschijnlijke theorie dat de priestertaal der Bare'e-sprekers haar ontstaan te danken zou hebben aan het Javaanse Kromo, welk Kromo door (hypothetische) Javanen in het gebied van Loewoe' ten noorden van de golf van Bone zou zijn gebruikt, en de Bare'e-sprekers er toe zou hebben gebracht iets dergelijks in hun eigen taal te scheppen en dat te gebruiken voor hun godsdienstige litanieën, wordt op deze wijze ook door de feiten zelf weerlegd. De zaak blijkt deze te zijn dat de verschillende categorieën van geesten elk haar eigen gedragingen en ook haar eigen uitdrukkingswijze hebben, en dat de taal van de priesteressenlitanieën die is welke

door de voornaamste categorie dier geesten, nl. de hemelgeesten, wordt gebruikt. Andere geesten spreken bv. weer Bare'e of Kailisch, weer andere zijn stom en halen allerlei grappen en grollen uit, en het was koddig om te zien hoe de oude toverkollen, waarin deze geesten waren gevaren, door de tempel huppelden en zich op de wonderlijkste wijze aanstelden.

„Het bovengezegde maakt m.i. ook een andere theorie van Dr Kruyt, nl. dat het sjamanisme van de West-Toradja's niet oorspronkelijk maar van elders ingevoerd zou zijn, onwaarschijnlijk. Wanneer de priesteres zich door een geest heeft laten bezielen, is het te begrijpen dat zij niet meer haar eigen taal maar die van die geest spreekt, maar wanneer de toestand zoals men die bij de Oost-Toradja's vindt, waar van een trance-toestand van de priesteres geen sprake is, de oorspronkelijke was, laat het bestaan van de priestertaal zich moeilijk verklaren. Vermoedelijk hebben ook de Bare'e-sprekers vroeger het sjamanisme gekend maar is dit later verdwenen, zoals dit ook van elders bekend is. Te verwonderen is dit niet, daar lang niet ieder voor zulk werk geschikt is en het aan het fysieke uithoudingsvermogen zware eisen stelt.

„Behalve wat godsdienstige poëzie kon ik ook een aantal verhalen uit de oude tijd optekenen, die men mij eveneens tot nu toe niet had willen vertellen, maar die toch voor het verkrijgen van een afgerond beeld van de Koelawische cultuur van veel belang zijn. Koelawi is een bijzonder fraai en gaaf specimen van Indonesische cultuur, maar de mensen maken het niet gemakkelijk om er in door te dringen.

„Na het grote stamfeest hadden er nog een huwelijksfeest en een dodenfeest plaats waarvan ik eveneens uitvoerige aantekeningen kon maken. Verder kwamen in dit kwartaal twee Koelawische spelboekjes en een *Kailisch* leesboekje¹⁵ voor de tweede klasse der volksschool gereed." (1940 I)

„Door gebrek aan woongelegenheden in het aan huizen nood laborerende Paloe heb ik de afgelopen drie maanden voor het grootste deel in Koelawi doorgebracht, bezig met het uitwerken van verkregen materiaal en het voortzetten van de in het vorige verslag beschreven werkzaamheden. Eerst tegen het einde van juni kon ik eindelijk een man te pakken krijgen die mij goede en betrouwbare inlichtingen kon geven over de „priestertaal". De teksten die ik te voren van verschillende personen had opgeschreven bleken nogal corrupt te zijn, en moeilijker te verstaan dan nodig zou zijn geweest. Maar de algemene conclusie

¹⁵ *Boela Dongga* („Volle Maan"), Batavia 1941.

die ik in het vorige verslag heb getrokken bleef geheel onaangetast, en werd nog bevestigd door de mededeling dat het gebruik van geestentaal in het verkeer met deze wezens noodzakelijk is, omdat zij van het horen van gewone mensentaal zouden schrikken en zich angstig uit de nabijheid der mensen verwijderen. Onopgelost blijft nog de vraag, hoe men er toe gekomen is, zich voor te stellen dat de taal der geesten zó is als zij gezegd wordt te zijn, terwijl ook nog slechts schaarse gegevens ter beschikking staan met betrekking tot de verschillen in taal tussen de verschillende categorieën van geesten. Van de luchtgeesten wordt beweerd dat zij Bare'e spreken, vele geesten spreken ook Ledo, maar in de zangen die ik heb opgetekend blijkt dit niet: men vindt er wel telkens Ledo-woorden in, maar de taal is toch lang, geen Ledo.

„Op verzoek van de Zelfbestuurder van Koelawi, die deze verhalen voor het nageslacht bewaard wenste te zien, tekende ik een aantal verhalen op uit de voortijd. Het Koelawische spelboekje waarin in het vorige verslag sprake was, kwam gereed, maar moest voorlopig in portefeuille blijven. Het tweede deeltje van het Kailische leesboekje kwam eveneens gereed, doch moet nog een laatste formele revisie ondergaan.” (1940 II)

„De op het eind van de vorige verslagperiode ontdekte autoriteit kon mij niet veel meer mededelen dat voor het probleem in het algemeen van belangrijke betekenis is. Wel wist hij mij nog verschillende lange litanieën te geven, daarbij de trotse bewering uitende dat hij meer versregels kende dan de geesten zelf. Zulk een uitspraak zou een steun kunnen zijn voor de theorie, dat de gezongen litanie, hoe belangrijk ook, op zichzelf niet essentieel is voor het werk van de sjamaan.”

De Koelawische litanieën „hebben hetzelfde metrum als de bekende „raego”-poëzie (de zangen die bij de reidans worden gezongen) en zijn vermoedelijk naar analogie daarvan ontstaan. Dat zij met hun tijd meegaan blijkt hieruit dat ik er enige Arabische woorden in aantrof. Volgens zeggen zou dit in Lindoe (dat altijd sterk onder Sigische invloed heeft gestaan) in nog sterker mate het geval zijn. Opgemerkt kan nog worden dat men in Koelawi onderscheid maakt tussen het gedeelte van de zang dat vóór, en dat hetwelk na de bezieling door de geest gezongen wordt.

„Vergelijkt men nu de Koelawische priesterzangen met die van Posso, dan blijkt dat de laatste oneindig langer zijn. Door wijlen Dr Adriani zijn er opgetekend van 1200 tot 1500 regels, terwijl de langste litanie die ik bij de West-Toradja's heb gevonden, een *Rampi'sche*,

200 regels omvat. In Posso zijn de regels intussen korter, nl. 8 lettergrepen in plaats van 11. Toch schijnt het duidelijk dat de ontwikkeling van deze poëzie in Posso in verband moet worden gebracht met het wegvallen van het sjamanistische gedeelte van de plechtigheid, het zich laten bezielen door een geest, dat, als in een vorig verslag betoogd, vroeger in Posso gebruikelijk moet zijn geweest. Het is te begrijpen dat, toen het optreden van de priesteres als medium in onbruik geraakte, alle nadruk moest vallen op de, oorspronkelijk niet eens essentiële, bij deze gelegenheid gezongen litanie. Want deze plechtigheden behoren tot de meest essentiële van de godsdienst: de zorg voor het welvaren der gemeenschap en het herstel van zieken. Dergelijke feesten als ik enige tijd geleden in Koelawi heb bijgewoond, heten, ook wanneer zij op kleiner schaal in het bijzonder voor genezing van een bepaalde zieke gehouden worden, *hoeha (soesa)* „feest” (bij uitstek). Behalve het genezen van zieken is vooral de huis- en tempelwijding belangrijk.” (1940 III)

c. *Pipikoroos (Oema)*

Tijdens zijn verblijf in Koelawi in 1934 had Esser ook gelegenheid verhalen en andere gegevens te verzamelen van de taal der Pipikoro-stammen. Hij schrijft daarover:

„Wat het Oema (Pipikoroos) betreft, deze taal is gebleken geen tijdsvormen bij het werkwoord en het adjectief te bezitten en dus, volgens het door wijlen Dr Adriani aangelegde criterium, niet als West-Toradjase taal geassocieerd te moeten worden. Het vertoont verschillende punten van overeenkomst met het Bada's. De Powatoease (zo te lezen in plaats van Pobatoease) vrouwen die Dr Adriani bij zijn reis in deze streken in Lindoe heeft ontmoet (Med. Ned. Zend. Gen. dl. 42 (1898), p. 513) blijken enig Koelawisch onder haar mededelingen omtrent haar moedertaal te hebben gemengd, zoals licht kan voorkomen bij mensen die zich niet in hun eigen land bevinden. Men neemt zeer gauw eigenaardigheden op taalgebied over van de mensen waaronder men, al is het maar tijdelijk, vertoeft. Op deze wijze is een onjuiste indeling van de Toradja-talen ontstaan die zelfs op de namen (Oost- en West-Toradjase talen) invloed heeft gehad; immers, daar de stammen die in de buurt van de mond van de Lariang wonen wel niet anders dan een soort Pipikoroos zullen spreken, blijken de Oost-Toradjase talen zich even ver (zelfs nog iets verder) naar het westen uit te strekken dan de West-Toradjase, zodat deze namen niet veel zin meer hebben. Eerder zou men van Noord- en Zuid-Toradjase talen

moeten spreken; eerstgenoemde strekken zich weliswaar niet ver oostwaarts uit, maar dit komt omdat daar ter plaatse geen land meer is maar zee. Meer aan te bevelen schijnt echter een indeling in drieën, maar alvorens dit vast te stellen zal ik eerst een grondige bekendheid met het Oema moeten verwerven." (1934 III)

Ook in 1937 hield Esser zich bezig met de bestudering van het Oema (1937 IV), en daarna opnieuw gedurende het derde kwartaal van 1940:

„Het grootste deel van verslagperiode bracht ik in het gebied der Oema-sprekers door, en wel in het voornaamste dorp, Kentewoe. Ik vertrok de 18de juli uit Koelawi en bereikte Kentewoe de volgende dag, om er tot het begin van oktober te blijven. Ongeveer 200 bladzijden tekst (waaronder poëzie) in deze tevoren nog zo goed als onbekende taal konden worden verzameld, en, wat van meer belang is, ook in hoofdzaak toegelicht. Een gedeelte van de tijd moest echter worden besteed aan het verkrijgen van toelichting op de in 1934 door hem opgetekende *Lindoese* teksten van een op dat moment nog te Kentewoe woonachtige Lindoese Heilsofficier. Het was voornamelijk om deze man nog te treffen, alvorens hij naar een of ander minder toegankelijk oord in het Kailische gebied zou zijn overgeplaatst, dat ik mijn reis naar de Oema-sprekers niet nog wat heb uitgesteld. Toen ik er echter eenmaal was, was ik blij te zijn gegaan, daar de mensen al jaren lang op mijn komst hadden aangedrongen en de overeenkomst in taal met het Koelawisch, waartoe ik op grond van voorlopige aantekeningen had besloten, bij dieper doordringen toch minder groot bleek te zijn dan ik eerst wel had gedacht. Ook in cultureel opzicht zijn er allerlei verschillen. Alles maakt een veel primitievere indruk dan in Koelawi, dat overigens een sterke invloed op deze streken heeft uitgeoefend, misschien niet minder sterk dan die van *Bada'* op *Rampi'*. Telkens werd ik trouwens aan *Rampi'*sche eigenaardigheden herinnerd, o.a. door het op de voorgrond treden van wat men steencultus zou kunnen noemen. Zo vindt men bv. voor de tempel in Kentewoe een opgerichte zuil, die als magisch centrum van het dorp kan gelden, en waaraan (in tegenstelling met wat Kruyt vertelt) bij feestelijke gelegenheden ook offers worden gebracht. Onder de steen zou een tevoren in de tempel doodgehakt menselijk slachtoffer zijn begraven. Men had dit aan de steen „beloofd" (het doen van geloften is een op de voorgrond tredend kenmerk van deze culturen), wanneer hij zich zou willen laten vervoeren, daar dit aanvankelijk niet had mogen gelukken. Een andere, grotere steen, eveneens in de vorm van een zuil, ligt in het bed van een stortbeek in

de buurt van de plaats, en geldt als de „vrouw” van eerstgenoemde. Deze steen had men in het geheel niet van de plaats kunnen krijgen.

„De in de kort geleden gehouden lezing van Dr van der Hoop genoemde grafhuisjes¹⁶ zijn ook in dit gebied aan te treffen. Merkwaardig is, dat op graven van sjamanen zulke huisjes niet mogen worden opgericht, wel een bewijs voor de bijzondere positie die de sjamanen in de samenleving innemen.

„In de loop dezer maand hoop ik met mijn onderzoek voorlopig gereed te komen, en een beknopt overzicht over het hoofddialect der taal samen te stellen.” (1940 III)

Waarschijnlijk heeft Esser dit voornemen in het najaar 1940 uitgevoerd (zijn verslag over dit kwartaal is niet aanwezig): een nagenoeg persklare Oema-grammatika en enkele schriften met Oema-teksten, die bij de Japanse inval in Tomohon (Minahasa) lagen, zijn bewaard gebleven.¹⁷

d. *Limolaas*

Van het *Limolaas* had Esser reeds in 1935 tijdens een bezoek aan Palopo enige gegevens verzameld. (1935 III) In mei 1939 bezocht hij gedurende drie dagen het dorp Sassa bij Waiboenta (Baeboenta) om de situatie van het daar gesproken Limolaas op te nemen.

„Deze taal werd het eerst vermeld door Dr van der Veen, die haar beschouwde als een dialect van het Rampi'sch. Deze classificatie bleek bij nadere beschouwing minder juist. De Limolaërs en de Rampi'ers (die niet ver van Sassa in de bergen een dorp hebben) bleken elkaars taal niet te verstaan en bedienden zich van het Tae', de voornaamste taal van de onderafd. Masamba. Het Limolaas wordt thans, behalve in Sassa, alleen nog gesproken door een deel van de bewoners van de omliggende dorpen, die echter bezig zijn, geheel op het Tae' over te gaan. Er kan echter weinig twijfel aan bestaan of deze taal is vroeger algemeen in gebruik geweest in het gehele kerngebied van het oude rijk Waiboenta, en nog veel verder oostelijk, zoals kan blijken uit de naam Kalaena, een Limolaas woord, waarmee de grote rivier die tussen Wotoe en Malili, dus een kleine 100 km meer oostelijk, in de golf van

¹⁶ Bedoeld zijn de o.a. ook bij de Karo-Bataks voorkomende grafhuisjes, die W. F. Stutterheim in verband heeft gebracht met de Hindu-Javaanse zgn. graan-tempeltjes; zie „Some remarks on pre-Hinduistic burial customs on Java” in zijn *Studies in Indonesian Archaeology*, 's-Gravenhage 1956, p. 82 vlg.

¹⁷ W. Kern's Lijst, no. 3. Een uitgave van deze Oema-spraakunst met teksten is in voorbereiding.

Bone valt, wordt aangeduid. Het Limolaas behoort tot de Centraal-Toradjase groep van de West-Toradja-talen, en telt niet meer dan ten hoogste 1000 sprekers, daar het dorp Sassa, in een inzinking tussen de bergen bij Waiboenta (vlak ten zuiden van de hoofdplaats Masamba) gelegen, niet meer dan 600 inwoners telt. Ik kon van deze taal wat teksten en ander materiaal optekenen, dat echter nader zal moeten worden geverifieerd en toegelicht; door gebrek aan een geschikt communicatie-middel (de meesten kenden alleen hun eigen taal en Tae') werd het onderzoek enigszins bemoeilijkt." (1939 II)

e. *Rampi'sch*

Eind 1939 bezocht Esser het gebied van enkele andere West-Toradja talen: Rampi' en Bada'.

„Na een kort verblijf te Masamba en een tocht van drie dagen over de waterscheiding arriveerde ik de tweede november te Leboni, het eerste dorp van het *Rampi'sche* taalgebied. In dit dorp en in het op 12 km afstand vandaar gelegen Dodolo kon ik niet veel materiaal bemachtigen, maar toen ik, 16 dagen later, eenmaal in het eigenlijke Rampi' (dorp Bangko') was aangekomen, kwamen er al spoedig allerlei verhalen en andere gegevens los, die mij in staat stelden, niet alleen te voldoen aan het verzoek van de Zendeling-leraar van Bada' en Rampi' tot het vervaardigen van een drietal spelboekjes in deze nog weinig bekende taal, maar daaraan nog een leesboekje voor de tweede klasse toe te voegen. Zonder de ijverige medewerking van de Goeroe van Tede'-boë', het verstaafgelegen dorp van Rampi', zou mij dit zeker niet gelukt zijn.

„De gegevens die Dr Kruyt over Rampi' mededeelt bleken nogal onvolledig te zijn. Dit is blijkbaar voor een groot deel toe te schrijven aan het feit dat de mensen hun schuwheid nog niet voldoende overwonnen hebben. Ik hoop in staat te zijn t.z.t. een bundel verhalen met vertaling en aantekeningen en een aantal losse gegevens over dit afgelegen gebied te publiceren.

„In het bovengenoemde dorp Bangko' trof ik een stenen beeld aan dat niet door Dr Kruyt wordt vermeld, en dat groter is en beter bewaard is gebleven dan de beide andere in dit gebied aanwezige beelden. Wanneer het nog eens tot een praehistorisch onderzoek van Midden-Celebes zal kunnen komen, zou het m.i. aanbeveling verdienen daarbij in het bijzonder ook aandacht te schenken aan dit dorp, dat gelegen is aan de rand van een kleine vlakte, de hoogste en koudste van

het hele gebied, waar tal van vereerde stenen worden aangetroffen en ook een drietal heuveltjes (op twee waarvan eveneens een paar vereerde stenen staan), die, evenals dit met zekere heuveltjes in Napoe het geval is, worden beschouwd als te zijn ontstaan uit de drek van een legendarische buffel, waarvan alle buffels in de Berglandschappen van Centraal-Celebes heten af te stammen. Deze buffel zou zich o.m. hebben gevoed met schelpdieren uit het Lindoe-meer, en zo zou dan een der bedoelde aardhopen, in Napoe gelegen, bestaan uit de onverteerbare resten van deze dieren. Een wetenschappelijk onderzoek van deze heuveltjes zou wellicht nog interessante gegevens kunnen opleveren. Wat de genoemde vereerde stenen betreft, deze bestaan, zoals ook reeds door Dr Kruyt is vermeld, in de regel uit gewone stenen die zich op de een of andere wijze door hun vorm onderscheiden. Ten zuiden van Tede'-boë' was in een steenbrok op een heuvel-helling een menselijk aangezicht uitgekrast, dat er echter veel smaller uitziet dan de langwerpige ronde gezichten der stenen beelden. De meeste van die stenen komen voor in paren, die als man en vrouw worden beschouwd. Ook het stenen beeld te Bangko', dat een vrouw voorstelt, heeft naast zich een veel kleinere steen, die als haar versteende minnaar wordt beschouwd, en die, als vele van deze steenbrokken, aan de bovenzijde een soort uitstulping vertoont die naar het oosten gericht is. Vele van deze stenen, waaronder er zijn van enorme afmetingen, zijn naar het oosten gericht, maar een vaste regel is dit niet. Van het beeld te Bangko' heb ik de betrokken Zendeling-leraar verzocht een foto te willen maken. Van de overige stenen leek mij dit niet nodig; wel heb ik van de door mij bezochte stenen beschrijvingen opgetekend, waar nodig door ruwe schetsjes verduidelijkt.

„De Rampi'sche taal levert nogal wat afwijkingen op van de andere Toradjase talen. De eenvoud van het fonetisch systeem van deze talen wordt hier verbroken door het voorkomen van de op klankverzwakking berustende klinkers *ě* (*pěpět*) en *u* (*ü*), die echter op enigszins andere wijze worden gevormd dan de corresponderende Nederlandse fonemen. De *ě* wordt gevormd in de keel en staat dicht bij de *o*, waaruit zij dan ook in de meeste gevallen ontstaan is en waarmee zij voortdurend wisselt; de *u* is een naar voren in de mond verschoven *oe*, bij welker ontstaan ook de neus een zekere rol schijnt te spelen; welke, is mij nog niet geheel duidelijk. De woordenschat van de taal vertoont ook tal van afwijkingen, en hetzelfde is het geval met de klankcorrespondenties in overigens algemeen-Toradjase woorden. Afwijkingen van het algemeen-Toradjase type in grammatisch opzicht (voorzover van zulk een

algemeen grammatisch type gesproken kan worden) zijn minder talrijk, maar een paar merkwaardigheden, zoals het causatieve prefix *pono-* (waarschijnlijk ontstaan uit *panga-*, en dan behorende bij het prefix *manga-*, dat in het Wotoes weer een geheel andere functie heeft dan in het Bare'e en voorts o.m. uit het Soendaas bekend is) en het ontbreken van het in talen als het Bare'e zo streng in acht genomen onderscheid tussen de intransitieve en de transitieve deelwoordsvormen van transitieve werkwoordstammen, geven deze taal toch wel een apart cachet. Niet-Rampi'ers hebben veel moeite haar zuiver te spreken, waaraan ook het ongewoon grote aantal modale partikels debet is; zo heb ik bv. in Bada', dat toch zeer nauw met Rampi' verbonden is, niemand aange troffen met wie ik mij in de Rampi'sche taal (die ik overigens uit de aard der zaak nog maar zeer gebrekkig spreek) kon onderhouden. Indertijd heb ik wel eens de gedachte gehad, het Bada's-Besoaas en zijn zustertaal het Napoes met het Rampi'sch en Limolaas in één onder-groep, die der Centraal-Toradjase talen, te verenigen, maar ik vraag mij thans af of de argumenten die tegen een dergelijke samenvoeging van het Rampi'sch met zijn buurtalen kunnen worden aangevoerd niet even sterk zijn als die welke er vóór pleiten. Van een nauwe band van het Rampi'sch met het *Limolaas* van Waiboenta, zoals indertijd door Dr Van der Veen werd verondersteld, heb ik evenmin iets kunnen constateren; het *Limolaas* sluit zich veel dichter aan bij het Bada's. In hoeverre de eigenaardigheden van het Rampi'sch te verklaren zijn uit *Sekose* invloeden, zoals Dr Kruyt veronderstelt, zal nader onderzocht moeten worden.

„Na een verblijf van 1½ maand verliet ik de 17de september Rampi', ten einde in Bada' de Zendeling-leraar van Napoe, die tijdens de afwezigheid van die van Bada' en Rampi' het ressort waarneemt, te kunnen spreken over de bovengenoemde schoolboekjes. Rampi' leverde echter zó veel op dat ik hoop er nog eens weer heen te kunnen gaan.

„Een verblijf van 9 dagen in Bada' werd voornamelijk besteed aan het overtikken en corrigeren van de kopy der genoemde schoolboekjes. De 28ste vertrok ik naar Koelawi, waar ik de 30ste arriveerde. Ook voor dit gebied en voor Paloe staan in de eerste plaats een aantal schoolboekjes op het programma. Volgens algemeen getuigenis van onderwijzers en anderen zullen de voor Koelawi bestemde boekjes ook in het gebied van de Oema-taal, dus in het gehele landschap Koelawi, gebruikt kunnen worden. De ervaringen, in Rampi' opgedaan met de daar tot nu toe gebruikte Bada'se boekjes, bevestigen dit, want het

Bada's en het Rampi'sch staan stellig heel wat verder van elkaar af dan het Koelawisch en het Oema." (1939 IV)

Of Esser later nog in het Rampi'-gebied terug is geweest, is niet bekend. Bij de Japanse inval waren in Tomohon o.a. Rampi'sche en Limolase verhalen, een Rampi'sche spraakkunst (niet af), een bundel Koelawische teksten en een bundel Lindoese teksten, beide persklaar, en poëzie in Koelawisch, Lindoes, Oema en Rampi'sch.¹⁸ Hiervan is, behalve enkele *raego'*-zangen in het Oema, niets teruggevonden.

ZUID-CELEBES-TALEN

Meer en meer werd Esser geboeid door Zuid-Celebes, in het bijzonder door de cultuur van het oude rijk Loewoe', dat op verschillende streken van Celebes invloed heeft uitgeoefend, zoals hij reeds in het West-Toradja-gebied ervaren had.¹⁹ In 1935 bracht hij, op doorreis naar Makasar, een bezoek aan Palopo en Rante-pao.

„In zijn gastvrije woning te Angin-angin bij Rante-pao heeft de Hr. Van der Veen mij kennis laten maken met allerlei door hem verzameld materiaal van de talen van Zuid-Midden-Celebes, waardoor ik in staat was mij een beter denkbeeld te vormen van de taalgeografie van dit eiland. Trekt men de grenzen wat ruimer, dan kunnen zeker (ook Dr Cense is deze mening toegedaan), de talen van Zuid- en Zuid-Midden-Celebes tot één grote groep gebracht worden, die zich vrij scherp onderscheidt van de Toradjase talen en eveneens van de Morisch-Lakische groep." (1935 III)

Gedachtenwisseling met Dr Van der Veen en met Dr Cense te Makasar, die hem beide in kennis brachten met de cultuur van hun terrein, betekende verbreding en verdieping van zijn inzicht in de etnologische en cultuurhistorische problemen van Centraal-Celebes. (1935 III)

In februari 1939 bracht hij enige weken door in Rante-pao en Ma'kale, in de eerste plaats ter bestudering van de beginselen van het Tae', als voorbereiding voor een voorgenomen onderzoek in Masamba en Wotoe. Na een hierbij aansluitend verblijf van enkele weken in Mori kwam hij medio april in Wotoe aan (1939 I):

„De 12de april vertrok ik naar *Wotoe* (onderafd. Malili), waar ik in de ochtend van de 15de aankwam. Aan de bestudering van de taal

¹⁸ W. Kern's Lijst, no. 3, 12.

¹⁹ Zie Esser's artikel „Loewoek of Loewoe'?", en het gedeelte uit zijn brief aan R. A. Kern, dat gepubliceerd is in *BKI* 117 (1961) p. 384-5.

van dit onder één dorpshoofd staande, circa 3000 zielen tellende, complex van nederzettingen werden 26 dagen gewijd, terwijl een uitstap van twee dagen werd ondernomen naar het dorp Ongkona of Angkona, van waaruit nog even een bezoek werd gebracht aan Tjerekëng.

„Het Wotoes, door wijlen Dr N. Adriani op grond van fonetische eigenaardigheden bij de talen van Zuid-Celebes ingedeeld, was door mij op de in de „Atlas van Tropisch Nederland” afgedrukte taalkaart van Ned.-Indië bij de Toradja-talen gevoegd. Deze indeling, waaraan grammatische overwegingen ten grondslag lagen en die ook de instemming had verworven van kenners der Zuid-Celebes-talen als Dr Cense, is bij nadere bestudering niet juist gebleken. De taal heeft wel sterk onder invloed van de Toradjase talen en van het Morisch gestaan (ook in fonetisch opzicht, zoals o.m. kan blijken uit haar vokalisch karakter), maar toch in haar geheel tot de talen van Zuid-Celebes gerekend worden. Van deze terugkeer tot de indeling van Adriani hoop ik rekenschap af te leggen in een geschrift over de Wotoese taal waaraan ik dezer dagen begonnen ben.

„Deze taal, die juist ligt op het punt waar de drie genoemde taalgroepen op elkaar stoten, vertoont verschillende eigenaardigheden. Een daarvan is het optreden van verdubbelde geprenasaleerde medeklinkers (verdubbeld wordt in dat geval niet de explosiva maar alleen de nasaal), die ik voorlopig, om opeenhoping van consonanten in het schriftbeeld te vermijden, heb weergegeven met behulp van een accent grave op de voorafgaande klinker, waardoor tevens de wijziging in de uitspraak van deze klinker vrij goed wordt benaderd, bv. *pàngka* „rang, pangkat” met doffe *a* in de eerste lettergreep, tegenover *pangka*, „vloedbos” waarin de beide *a*’s ongeveer dezelfde klank hebben. Een spelling *pangngka* zou onaesthetisch zijn, en wordt ook door de mensen zelf niet gebruikt, in tegenstelling met spellingen als *bangnga* „verbaasd” (met dubbele *ng*), die men allerwege waar Boeginees met Latijnse letters geschreven wordt, kan aantreffen. Deze spelling is niet hinderlijk voor het oog, men went er onmiddellijk aan, en het schijnt mij dan ook toe dat de bezwaren die door Dr Van der Veen, Dr Cense en anderen tegen deze spelling worden ingebracht, niet al te zwaar behoeven te wegen, niet veel zwaarder althans dan die tegen het teken *ng* op zichzelf, dat wellicht op den duur in dit land vervangen zou kunnen worden door het ook in wetenschappelijke geschriften gebruikelijke teken *ŋ*, een combinatie van *n* en *g*.”

„In Wotoe kwam ik voor het eerst in aanraking met een volk dat

nog geheel leeft in de sfeer van de mythe. Het is het verhaal van het ontstaan der wereld en van de voorouders en nazaten van Sawerigading (de stamvader ook van de Boeginese vorstenhuizen), beschreven in het grote gedicht Lagaligo, doch in Wotoe niet geheel in dezelfde vorm verteld. Welke rol het Wotoes en de Wotoeërs in de geschiedenis van het oudste Hindoerijk van Celebes, Loewoe, hebben gespeeld, laat zich vooralsnog niet uitmaken. Dat de taal zich vroeger verder naar het oosten heeft uitgestrekt schijnt wel vast te staan. Nu spreekt de hele kuststreek Boeginees, evenals de dorpen Tjerekëng en Oesoe, waarvan het eerste de oudste vestiging van het rijk Loewoe is geweest. Daar de Lagaligo in echt Boeginees is gesteld ligt het voor de hand, aan te nemen dat het rijk Loewoe van de oudste tijden af Boeginees is geweest. De vraag rijst dan echter hoe het te verklaren is dat alle andere Boeginese landen juist hun afkomst op Loewoe terugvoeren en dit als het voornaamste beschouwen. Een tweede vraag is, waar de vorsten van Loewoe oorspronkelijk vandaan zijn gekomen (de titel Datoe, die zij voeren, schijnt op Sumatra te wijzen, doch ook Borneo zou in aanmerking kunnen komen). Een praehistorisch onderzoek van de talloze graven die in de genoemde kuststrook (tussen Wotoe en Malili) in de grond worden aangetroffen, zou wel aan te bevelen zijn. Ongelukkigerwijze zijn de mensen met hun oude overleveringen zeer geheimzinnig, terwijl ik in Tjerekëng niet veel heb kunnen doen door gebrek aan kennis van het Boeginees (in laatstgenoemde plaats is echter door de heren Cense en Noeroeddin allerlei materiaal verzameld, dat wellicht in mijn bovengenoemde studie zal kunnen worden opgenomen, waarvoor de heren mij reeds hun toestemming hebben gegeven). In de Nāgarakṛtāgama wordt Loewoe genoemd onder de onderhorigheden van Madjapahit, en het is wel merkwaardig dat men dit in Wotoe nog blijkt te weten; als de Javaanse vestiging noemde men mij de streek Ngapa of Patambanoea, gelegen tussen Malili en Kolaka op het Z.O.-schiereiland van Celebes; men gaf aan deze streek nog de naam van Djawa-djawa („Klein-Java”), Djadjawa of Māndjapai. Een onderzoek van deze streek staat op mijn programma. Daarnaast zal ook in Palopo, de tegenwoordige hoofdplaats van Loewoe, naar allerlei oude gebruiken en overleveringen moeten worden gespeurd, zoals trouwens ook reeds gedaan is en wordt, omdat wel duidelijk gebleken is dat Loewoe voor de hele geschiedenis van Celebes, uitgezonderd misschien het noordelijkste stuk, van het grootste gewicht is.

„De overeenkomsten die vroeger reeds geconstateerd waren tussen

het Wotoes en het *Ledo* (hoofddialect van het Kailisch) en tussen deze beide talen en het *Volio* (taal van de kraton van Boetoeng en omgeving) blijken te verklaren te zijn uit emigratie van Wotoeërs naar het Paloese en naar Boetoeng, waaromtrent verschillende verhalen in omloop zijn, die ik, voorzover zij tot mijn materiaal behoren, t.z.t. hoop te publiceren. Terloops zij nog opgemerkt dat met de bovengenoemde onderhorigheid van Madjapahit niet Loewoek (op het oostelijk schiereiland van Celebes, onderafd. Banggai) bedoeld kan zijn, daar deze naam een verbastering is van Loeok. Wel moet naar alle waarschijnlijkheid ook het rijk Banggai, evenals Boetoeng, als een loot van het oude Loewoe worden beschouwd; dat er allerlei historisch contact heeft plaats gehad blijkt uit overleveringen en legenden in het Loewoekse en op de tegenoverliggende eilanden, waarin o.a. Sawerigading een rol speelt." (1939 II)

Gedurende het derde kwartaal van 1939 tot half oktober bevond Esser zich in Bandoeng, waar hij zich voornamelijk bezig hield met het uitwerken van zijn Wotoese materiaal. Op 21 september hield hij voor de Afdeling Taal-, Land- en Volkenkunde van het Bataviaasch Genootschap een causerie over de resultaten van zijn onderzoek en over Loewoe, vooral naar aanleiding van de toen pas verschenen *La Galigo-catalogus* van R. A. Kern. Hij was van mening, dat de gegevens uit dit boek „in staat stellen, met zekere nauwkeurigheid de grens te trekken tussen wat wel en wat niet historisch is in de overleveringen der Loewoerezen, zoals die in zo grote rijkdom te Palopo en elders voortleven en op een spoedige vastlegging aanspraak maken. De historische waarde van zulke overleveringen mag niet overschat worden, maar dat neemt niet weg dat er toch belangrijk materiaal voor de cultuurgeschiedenis aan kan worden ontleend, zoals geïllustreerd wordt door de verhalen van emigraties naar het Kailische gebied (Paloe) en Boetoeng, die ik te Wotoe optekende, en die door het taalonderzoek volledig bevestigd schijnen te worden (wanneer men althans van de romantische inkleding afziet). Dat de slechts 3000 zielen tellende Wotoese taal zulk een belangrijke invloed heeft uitgeoefend op het Kailisch, waarvan het grootste dialect (60.000 sprekers, d.i. ongeveer de helft van het totaal) vrijwel hetzelfde ontkenningswoord heeft dat nog steeds in Wotoe gebruikt wordt, en op het Boetoengs (*Volio*), dat temidden van de andere Boetoeng-talen een geheel aparte positie is gaan innemen, mag zeker merkwaardig worden genoemd. Laatstgenoemde taal telt weliswaar slechts circa 5000 zielen, maar zij is de taal van de kraton, die door het gehele Sultanaat als lingua franca

gebezigd wordt. Ook in Loewoek en Banggai, Napoe, Mori en andere streken van Midden-Celebes is invloed van Loewoe aan te wijzen, een invloed die in cultureel opzicht zeker niet onderschat mag worden." (1939 III)

Eind oktober 1939 arriveerde hij te Makasar, vanwaar hij in gezelschap van de heer L. C. Damais over Bone, Singkang en Palopo naar Masamba reisde, op welke tocht zij o.m. de rijkssieraden van Bone en enkele graven van Datoes van Loewoe' te Palopo en Masamba bezochten. Vooral het graf van de tweede Islamitische Datoe, te Malangke, „bleek interessant door zijn aan de Hindoe-Javaanse stijl herinnerende vormen. De vorige controleur van Masamba, Dr J. R. van Blom, zelf archaeoloog, had reeds toestemming van het zelfbestuur gekregen voor de restauratie van dit graf.²⁰

„Wanneer hier werkelijk van Hindoe-Javaanse invloed gesproken mag worden (ook op de graven te Palopo bleek aan Java herinnerend ornament te zijn aangebracht) zou dit een zeer welkome aanvulling zijn van de gebrekkige gegevens die wij bezitten over de rol, die Java op Celebes heeft gespeeld." (1939 IV)

OOST-CELEBES

a. *Morisch*

Reeds sinds 1929 hield Esser zich, wanneer hij tussen zijn andere werkzaamheden daar tijd voor vond, ook bezig met het samenstellen van een Morische woordenlijst, mede op verzoek van zendeling J. Kruij, die ook zelf gegevens bijdroeg. (1929 I, IV; 1931 II) Deze lijst, waaraan hij o.a. ook tijdens een kort bezoek aan Kolonodale (Mori) in 1935 en tijdens de bootreis vandaar naar Kendari (Z.O.-Celebes) met zijn Morische assistent Toemakaka werkte, groeide zo uit tot materiaal voor een Morisch Woordenboek. (1935 III) Het materiaal stelde hij later in handen van zendeling Riedel, die het zou completeren; het is echter gedurende de Japanse bezetting verloren gegaan.

Ook in 1939 bracht hij van eind februari tot half april een bezoek aan Mori:

„De reis overland van Malili naar Tinompo (Mori) neemt nog steeds drie vrij zware dagen in beslag, waarvan de laatste dag geheel

²⁰ Zie over dit vorstengraf ook de korte mededeling van J. M. van Lijf in *BKI* 109 (1953) p. 379-380.

door de vlakte van Beneden-Mori, de zgn. Lembo, voert. Van de resultaten van het werk van mijn assistent Toemakaka, die een werkelijk belangrijke hoeveelheid teksten en ander materiaal uit Mori, Malili en Boengkoe bijeen had gebracht, kon ik met veel voldoening kennis nemen. Verder werd hard gewerkt aan de revisie van de Morische woordenlijst, met welk werk ik helaas nog lang niet gereed ben gekomen. Gaarna zou ik na niet te lange tijd dit werk voltooien, teneinde het te kunnen laten overtikken en aan alle beoefenaren der taal een exemplaar te geven, opdat zij zelf het verzamelde materiaal kunnen aanvullen en waar nodig corrigeren. Daar het Morisch met het Boengkoes en zijn dialecten als één geheel van ongeveer 100.000 sprekers kan worden beschouwd, is het de bedoeling dat op den duur ook Boengkoes, Moronenees enz. worden opgenomen." (1939 I)

Verder hielp hij bij de revisie van de concept-vertaling van het Nieuwe Testament in het Morisch, vervaardigd door zending Riedel,²¹ terwijl Toemakaka begon met het maken van enige Morische leesboekjes voor de tweede en derde klasse der volksscholen.

b. *Lakisch*

Op verzoek van de zendelingen in Z.O.-Celebes bracht Esser in 1935 (21 juli tot eind augustus) een bezoek aan dat gebied en hield er zich bezig met het Lakisch:

„In Kandari hebben de Heer Gouweloos en ik een maand lang hard gewerkt aan het opstellen van een schetsspraakunst van het Lakisch,²² als basis voor alle verdere werk, aan het doorlezen van enige verhalen ter contrôle van het verkregen resultaat, en aan het opstellen van een nieuwe spelling.”

„Het tot nu toe in Z.O.-Celebes gebruikte systeem was weinig bevredigend en in verschillende opzichten irrationeel, door het in tweeën knippen van woorden etc. Ook in Roembia en Poleang (welke streek ik tot mijn spijt niet heb kunnen bezoeken) was ditzelfde spelsysteem in gebruik, hoewel de taal daar, het *Moronenees*, niet veel anders is dan een dialect van het Boengkoes-Morisch, voor welk laatste een geheel andere spelling in gebruik is.” (1939 III)

Gedurende de maanden april—juli 1941 was Esser opnieuw in

²¹ De Morische vertaling van het Nieuwe Testament door K. Riedel verscheen in 1948 onder de titel *Woenta Dandi Wo'ohoe*.

²² Een gedeelte van deze schetsspraakunst is in getypte vorm bewaard gebleven. Een ex. hiervan is aanwezig in het Kon. Instituut.

Z.O.-Celebes, waar hij met zijn Morische assistent Toemakaka en een Lakische informant Boonde, aan een Lakische grammatika werkte.

„Het Lakisch bezit nog één achtervoegsel meer dan het Morisch en is dus, voor zover ik de Archipel kan overzien, de aan affixen rijkste, tot nu toe bekend geworden Indonesische taal. Bovendien hebben in grammatisch opzicht verschillende verschuivingen plaatsgehad, die weer tot „survivals”, dus uitzonderingen op de te formuleren regels aanleiding hebben gegeven, zodat er in de spraakkunst heel wat feiten vermeld moeten worden. Het boek dat thans is ontstaan zal, wanneer het gedrukt wordt, ongeveer 10 vel Verhandelingen-formaat beslaan. Voorlopig zal hiervan echter geen sprake kunnen zijn, daar de verkregen resultaten nog grondig in de praktijk moeten worden geverifieerd en stellig ook nog in allerlei opzichten aangevuld, met welk werk mijn assistent Toemakaka zich in de komende maanden, zo niet jaren, o.m. zal bezig houden. Een gelukkige omstandigheid was, dat het Lakisch zo weinig dialectverschil vertoont. Ook het in de onderafd. Kolaka gesproken Mekonggaas, dat vroeger wel als een aparte taal werd opgevat, is slechts een variëteit van het Lakisch; in grammatisch opzicht zijn de verschillen zó onbeduidend, dat men nauwelijks van een dialect kan spreken. In mijn Morische spraakkunst heb ik in dergelijke gevallen het woord „subdialect” gebruikt, maar dit laat zich moeilijk bezigen wanneer er niet tevens gewone „dialecten” in een taal aanwezig zijn. Wellicht zal het Laa’iwoisch (vulgo: Laiwoeisch), dat op de taalkaart nog als een aparte taal vermeld staat, zich als zodanig ontpoppen (waarvoor aanwijzingen bestaan) en in dat geval zal tegen de aanduiding van het Mekonggaas als een „subdialect” geen bezwaar meer gemaakt kunnen worden. Deze kwestie, alsmede de positie van de op de taalkaart vermelde talen Landaweas (ten rechte *Laandaweas*) en *Mopoeteas*, die tot de Boengkoese groep schijnen te behoren, en van de taal der *To Wiaoe*, een afgelegen, op ongeveer 300 km van de hoofdplaats wonende stam, waar de oude godsdienst en adat nog in volle fleur kan worden gadeslagen, zal door mijn assistent op zijn ev. tournee . . . onder het oog worden gezien.”

„Niet alleen de grammatika, maar ook de klankleer wijst op een jonger stadium van ontwikkeling dan waarop het Morisch-Boengkoes staat. Zo zijn verschillende medeklinkers uitgevallen, andere verzwakt en de gepraenasaleerde medeklinkers *ns*, *mp*, *nt* en *ngk* overgegaan in resp. *s*, *mb*, *nd* en *ngg*.

„Het zoëven gezegde moet echter niet in deze zin worden opgevat, dat het Lakisch uit het Morisch-Boengkoes zou zijn voortgekomen.

Men zou het eerder een „nichtje” (tantezegster) van deze taal kunnen noemen, met dien verstande dat de zustertaal van het Morisch, waaruit het Lakisch moet zijn ontstaan, thans vermoedelijk nergens meer is aan te treffen.

„Uit alles blijkt voorts dat de Lakiërs eerst in betrekkelijk recente tijd hun huidige woonplaatsen zijn gaan bewonen, nu daargelaten de vraag of zij in hun woongebied reeds andere bevolkingen aantroffen of niet. Speciaal de geringe dialectische versplintering bij grote geografische spreiding wijst hierop, en daarmee tevens in de richting van de juistheid van de stelling dat de volkeren in dit deel van Celebes van noord naar zuid zijn getrokken.

„Het Lakisch is rijk aan partikels die de verhouding van hetgeen gezegd wordt tot de concrete werkelijkheid van het ogenblik aangeven. Deze werkelijkheid bestaat uit de aard der zaak in vele gevallen uit een voorafgaande vraag of opmerking van een ander. Duidelijk blijkt in deze taal dat geen zelfstandig onderdeel van de gesproken taal op zich zelf is te denken, maar dat er steeds verband is met de entourage of met wat zojuist gezegd dan wel gevraagd is. Hierdoor wordt de keuze van de gebruikte partikel of partikels bepaald. Is er in het geheel geen partikel in de zin aanwezig, dan wijst dit eveneens op een bepaalde concrete situatie.” (1941 II)

MINAHASISCHE TALEN

Sinds juli 1929 had Esser de beschikking over een taalkundig assistent, de uit de Minahasa afkomstige abiturient van de A.M.S. te Solo, J. E. Sondakh, die hij voor taalkundig werk opleidde. Onder Essers leiding bestudeerde Sondakh eerst de literatuur in en over zijn eigen moedertaal, het Tontemboans, en verzamelde en bewerkte hij daarna teksten in het Tondanoos en Tomboeloe's.

Gedurende 1931 bracht Sondakh enkele maanden door in de Minahasa ter bestudering van het *Tondanoos*, vanwaar hij met nieuw materiaal terugkeerde.

„Hij vertoefde enige tijd in een afgelegen dorp op de oosthelling van het Lembean-gebergte aan de oostzijde van het Tondano-meer, waar enige oude mannen wonen, een waarvan wordt beschreven als „een wandelende adatrechtbundel”, „een lopend boek vol legenden”. Ook hier dus weer het gewone verschijnsel: in een afgelegen streek nog enige oude lieden die goed op de hoogte zijn, maar die over korter

of langer tijd hun kennis mee in het graf zullen nemen wanneer zij niet tijdig wordt vastgelegd. Daarnaast een jongere generatie welker belangstelling een andere richting uitgaat." (1931 III)

In de loop van 1932 „kwam de bundel Tondanose teksten gereed die door de taalkundige assistent bewerkt is. Alleen een inleidend woord hierop moet nog geschreven worden; een algemene inleiding was reeds aanwezig van de hand van wijlen Dr N. Adriani, die, gelijk bekend, deze verzameling begon en ruim één verhaal er van bewerkte. Het zou te betreuren zijn indien door de tijdsomstandigheden deze bundel voorlopig ongepubliceerd moest blijven, daar het materiaal dat hij bevat, voor de taalvergelijking zeer belangrijk is en haar wezenlijk verder kan brengen. In dit opzicht handhaven de Minahasa-talen onverzwakt haar vooraanstaande positie. Ook uit een oogpunt van mythologie, legendarische geschiedenis en folklore is het verzamelde zeker niet van belang ontbloot." (1932 III)

„In afwachting van zijn vertrek naar de Minahasa verzamelt hij thans nog wat materiaal over kleinere talen uit zijn geboorteland, waartoe in Tjimahi voor hem gelegenheid bestaat. De reden hiervan is dat voor het Tomboeloe's, de taal die hij thans het eerst onder handen zou nemen, geen goede bronnen te vinden schijnen. Wel heeft hij reeds geruime tijd aandacht besteed aan het *Tonsed's*, waarvan een copie-Woordenboek van de hand van de Heer J. ten Hove, gewezen hulpprediker, ten dienste staat,²³ met de revisie waarvan hij incidenteel bezig is. Het zal overweging verdienen dit woordenboek niet afzonderlijk uit te geven, maar het met een lijst van de zusters taal, het Tondanoos (waaraan de taalkundig assistent uit de aard der zaak reeds lang bezig is) en een andere van het Tomboeloe's (die hij weldra zal aanleggen) tot één geheel te verenigen." (1932 III)

Door tussenkomst van Dr Kraemer te Solo ontving Esser een *Tomboeloe's-Nederlands-Maleis Woordenboek*.

„Het is een verblijdend verschijnsel dat er mensen worden gevonden die geschiktheid en lust bezitten om een dergelijk omvangrijk werk te entameren, maar tevens blijkt ook uit deze proeve van de arbeid van de schoolopziener Tular te Tomohon wel duidelijk dat een dergelijke onderneming alleen kans heeft op bevredigend resultaat bij goede scholing, resp. geschoolde leiding." (1932 I)

²³ Deze copie behoort tot de bewaard gebleven nalatenschap van Esser en bevindt zich thans in de handschriftverzameling van het Kon. Instituut (Cod. or. 376); een andere copie van dit woordenboek is in de Leidse Universiteitsbibliotheek (Cod. or. 5818), zie P. Voorhoeve, o.c. *BKI* 108 (1952) p. 217.

Gedurende maart en april 1934 bracht Esser van uit Midden-Celebes een bezoek aan de Minahasa, waar Sondakh zich inmiddels gevestigd had en zich bezig hield met de studie van het Bëntenans. Op de heen- en terugreis kon Esser verschillende plaatsen aandoen en er het een en ander optekenen, zoals te Toli-toli, Kaidipan, Gorontalo, Loewoek en Banggai.

„Ook werd het mij op deze wijze al zeer gemakkelijk gemaakt, een bezoek te brengen aan Gorontalo, waar ik bij het Bestuur van het in 1932 opgerichte „Gorontalo-Instituut” veel instemming vond met het denkbeeld van de Afdeling Taal-, Land- en Volkenkunde van het Kon. Bataviaasch Genootschap om een prijsvraag voor Gorontaloese literatuur uit te schrijven. In gemeenschappelijk overleg werd een circulaire opgesteld, die door de welwillende tussenkomst van het Bestuur over over de gehele Afdeling verspreid zal worden.

„Ook het bezoek aan de Minahasa leverde veel belangwekkends op. O.a. bleek er in Tomohon een groot-opgezet, volledig (in deze zin dat er geen letters of gedeelten van letters ontbreken) woordenboek van het Tomboeloe's te zijn van de hand van wijlen de Heer Tular, die nog met Dr Adriani moet hebben samengewerkt, terwijl er, volgens mededeling van de taalkundig assistent, in Menado nog iemand anders is die met een Toemboeloe's woordenboek (doch weer in een ander dialect) bezig is. Van dit laatste weet ik verder nog niets te zeggen, maar het woordenboek van Tular is zeker van genoeg belang (mede door de uitvoerige etnografische mededelingen die het bevat) om het persklaar te maken en uit te geven. Daartoe moet er echter nog wel het een en ander aan gebeuren, wat door een bevoegd persoon moet worden gedaan.

„Wat de beoefening van het Bëntenans betreft, er bleken een 80-tal verhalen en verhaal-fragmenten (waaronder belangrijke historische overleveringen), voorts liederen, raadsels, enz. te zijn verzameld, terwijl een woordenlijst werd aangelegd en het een en ander op grammatikaal gebied genoteerd. Hoewel het Bëntenans zeer dicht bij het Sangirees staat is er toch geen heugenis van stamverwantschap bij de mensen te vinden. Men weet wel dat men uit een land van overzee is gekomen, maar waar dit heeft gelegen weet men niet. Wel blijkt dat ook dit volk (evenals bv. dat van het rijkje Bolaang Oeki) veel heeft gezworven, en vroeger ook in de Minahasa andere woonplaatsen heeft gehad, nl. in het Amorangse, waar zij geregeerd werden door een vorst genaamd Sang Hyang Ratoe. Ook hebben zij gevochten met Mongondow, de ervvijand der Minahassers, maar hoe precies de

verhouding tot laatstgenoemden is geweest, is niet duidelijk." (1934 I)

Ook bracht Esser een bezoek aan de Heer W. Dunnebie, „de ijverige beoefenaar van het Mongondows, wonende te Pasi bij Kota Mobagoe," en ontmoette hij in Tomohon Mr K. G. F. Steller, de bewerker van het Sangirese woordenboek, die op doorreis was naar Holland.

Gedurende het tweede kwartaal van 1935 en de maanden juni tot augustus 1938 bracht Esser opnieuw bezoeken aan de Minahasa. In 1938 werd een begin gemaakt met de revisie van de in 1932 voltooide bundel *Tondanose Teksten*,²⁴ die thans op verschillende punten bijgewerkt en up to date gemaakt moest worden. (1938 II) Deze eind-revisie kon echter niet geheel voltooid worden, daar de taal-assistent Sondakh, in verband met zijn werkzaamheden aan de S.T.O.V.I.L., herhaaldelijk niet ter beschikking was. (1938 III)

De assistent was inmiddels ook bezig met de bewerking van het *Tomboeloe's* Woordenboek van Tular, welke van tweeërlei aard was: weglating van het overvloedige en invullen van het oningevulde. In 1938 was de stand van dit werk als volgt:

„Het eerste gedeelte van dit geschrift (tot in de letter M), dat reeds door de schrijver voorzien was van een Maleise en een Hollandse vertaling, is door mijn assistent op losse papiertjes overgebracht, en de vertaling verbeterd. Enige etnografische gedeelten zijn voorlopig weggelaten, in verband met het plan, deze afzonderlijk te publiceren, wat echter bij nader inzien minder praktisch schijnt wegens hun fragmentarisch karakter; vermoedelijk zal het beter zijn, deze t.z.t. wèl in de tekst op te nemen, en er alleen naar te verwijzen in een etnografische klapper. Met dit werk is mijn assistent gevorderd tot midden in de letter K. Van de rest van het geschrift, dat voor het grootste deel bestond uit een lijst van grondwoorden (met slechts weinig afleidingen er bij) met Maleise betekenis-omschrijving (welke laatste in sommige gevallen ook geheel ontbrak), is de toestand thans deze dat de verschillende artikelen door mijn assistent voorzien zijn van lexicografische toelichting, bestaande in voorlopige Nederlandse vertalingen en bijgevoegde voorbeeld-zinnetjes. Ook met dit werk is mijn assistent nog lang niet gereed, en het zal dan ook nog wel een

²⁴ W. Kern's Lijst, no. 13. Enkele verhalen uit deze bundel *Tondanose Teksten*, waarvan sommige nog afkomstig van Adriani, zijn in getypte vorm bewaard gebleven en bevinden zich thans in het Kon. Instituut. Een uitgave is in overweging.

hele tijd duren alvorens het woordenboek persklaar zal kunnen worden genoemd."

„Het verblijf in de Minahasa was als altijd zeer vruchtbaar en instructief. De belangstelling voor het oud-inheemse cultuurbezit begint meer en meer te ontwaken, en, mede gestimuleerd door het Departementaal rondschrijven inzake de bevordering van oud-inheemse muziek en danskunst, danst en zingt men thans allereerste in de Minahasa de oude liederen, zij het dat men bij het zingen niet altijd gebruik maakt van echte Minahassische melodieën, maar ook wel van wijzen, ontleend aan Europese of Amerikaanse „songs". Van de oud-inheemse melodieën en liederen worden thans verzamelingen aangelegd (o.a. door de Heer Taulu te Tomohon, een zeer origineel man met veel initiatief) en ik hoop dat het op den duur mogelijk zal blijken (terzake heb ik mij in verbinding gesteld met de musicoloog van het Kon. Bat. Gen.) ze op fonografische platen of rollen vast te leggen. Reeds zijn van privé zijde twee kleine bundeltjes van dergelijke liederen uitgegeven (zonder muziek er bij) en wellicht zal het Adriani-Kruij-Instituut een meer volledige collectie van een 200 nummers, met muziek op notenbalken er bij, in het licht kunnen geven.

„Kort voor mijn vertrek uit Manado maakte ik kennis met een zekere Heer Lasut, die eveneens bezig is met het vervaardigen van een woordenboek van het Tomboeloe's, en die een zeer goede kijk op sommige kwesties met betrekking tot zijn moedertaal bleek te hebben, maar helaas (het was wel niet anders mogelijk) op sommige punten verschil van mening had met wijlen de Heer Tular, o.a. met betrekking tot de spelling. Naar ik hoop zal er voor een en ander wel een oplossing gevonden kunnen worden en de beide collecties tot één woordenboek worden samengesmeed.

„Ook in andere talen van de Minahasa wordt door verschillende mensen gewerkt, helaas niet altijd op even deugdelijke grondslag, ook in materiële zin. Een collectie gegevens over het Tonsea's bleek nodig te moeten worden overgetikt daar zij bezig was te vergaan." (1938 III)

In september 1941 kwam Esser opnieuw naar de Minahasa.

„De 14de september arriveerde ik te Tombatoe, waar mijn assistent Sondakh, die zich de laatste tijd aan de studie van de taal der *Tonsawangs* had gezet, momenteel vertoeft. Over dit in menig opzicht merkwaardige volk, dat mede in verband met zijn geïsoleerde ligging aan de West-zijde van het Sopoetan-complex veel van het oude heeft bewaard en daaraan sterk vasthoudt, zoals het ook aan het gebruik en

behoud van zijn eigen taal veel waarde hecht, hoop ik de volgende maal enige mededelingen te doen. Hier moge vast worden opgemerkt dat het op de taalkaart van Ned.-Indië tot uitdrukking gebrachte inzicht, dat nl. het Tonsawang als een dialect van het Tontemboans kan worden aangemerkt, niet juist is gebleken. Bij gebrek aan gegevens over de taal had ik mij gebaseerd op een opmerking van wijlen Dr Adriani over de Minahassische talen in het algemeen (te vinden op p. 4 van de „Hoofdstukken uit de Spraakkunst van het Tontemboansch”), dat het verschil tussen Tontemboans en Tonsawang niet groter is dan dat tussen Tomboeloe's, Tonsea's en Tondanoos onderling. In oorsprong en wezen is dat misschien niet onjuist, maar de mensen zelf willen van identificatie met de Tontemboan of hun taal niets weten, en de talen staan, mede dank zij de onder genoemde klankverschuivingen, waarbij zich nog een belangrijke Mongondowse inslag in het Tonsawang voegt, vrij ver van elkaar af, ver genoeg althans om voor elkaars sprekers onverstaanbaar te zijn. Met het Tomboeloe's, Tonsea's en Tondanoos is dat zeker niet het geval, al zijn ook hier genoeg dialectische verschillen aan te wijzen. Deze idiomen kunnen als dialecten van één taal worden beschouwd, welke taal men Tomboeloe's zou kunnen noemen, omdat het Tomb. in het midden ligt en de poëzie meestal in dit dialect is gesteld, hoewel het aan de andere kant minder sprekers telt dan de beide andere en een Tonsearees of Tondanees zeker niet als Tomboeloe' wenst te worden betiteld.”

„... Speciaal in Noord-Celebes zijn de talen rijk aan speciale klanken, die niet met de letters van ons alfabet kunnen worden uitgedrukt. Zo heeft het *Mongondows* drieërlei *l* (waarvan er één intussen nogal veel weg heeft van een *r*-klank), door Ds. Langeveld (kenner van Sangirees en Mongondows, thans te Langowan in de Minahasa geplaatst) onderscheiden als *l*, *l* en *l*, terwijl het *Tonsawang* ten gevolge van een „vermodderings”-proces (om een term uit de Japanse grammatika te bezigen) de *t* in bepaalde woorden doet overgaan in *t* (een klank over welks aard ik nog in het onzekere verkeer), de *s* in een soort *z*, de *l* in *l* (de *l* van het Sangirees), de *k* in *ch* en de *p* in *w*.” (1941 III)

LIJST VAN GESCHRIFTEN VAN DR S. J. ESSER

- 1927 Klank- en Vormleer van het Morisch (Eerste gedeelte). Leiden. 188 pp. *VBG* 67 derde stuk.
- 1929a Een nieuw boek over Volkenkunde van Ned.-Indië. Bespr. van: Beknopt Handboek der Volkenkunde van Nederlandsch-Indië door B. Alkema en T. J. Bezemer, Haarlem 1927. *Djâwâ* 9, p. 183-200.
- b Het taalkundig gedeelte van C. C. Berg's Inleiding tot de Studie van het Oud-Javaansch (Kidung Sundāyana). *Djâwâ* 9, p. 244-260.
- c Oostersch letterkundig Hooger Onderwijs. Praeadvies. *Djâwâ* 9, p. 269-274.
- d Nogmaals de vervoegde vormen. *Feestbundel Bat. Gen. I.* Weltevreden. p.161-181.
- 1930 Renward Brandstetter 1860 - 29 Juni - 1930. *TBG* 70, p. 147-156.
- 1931a Bespr. van: Dr N. Adriani I Schetsen van Leven en Arbeid door Dr. H. Kraemer, II Zoals wij hem zien uit zijn brieven, gerangschikt en verduidelijkt door Mej. A. E. Adriani, Amsterdam 1930. *TBG* 71, p. 388-434.
- b Blanco Woordenlijst uitgegeven op last der Regeering van Ned.-Indië ten behoeve van taalvorschers in den Ned.-Indischen Archipel. [herz. uitg.] Batavia 1931. xii, 195 pp.
- 1933 Klank- en Vormleer van het Morisch (Tweede gedeelte). Bandoeng. *VBG* 67 vierde stuk, p. 189-434.
- 1934a Handleiding voor de beoefening der Ledo-taal. Inleiding, teksten met vertaling en aantekeningen en woordenlijst. Bandoeng. *VBG* 72. 90 pp.
- b Opruiming en perspectief. *TBG* 74, p. 376-381.
- c *Ma-*, *ma'-*, *mě* en *mě'* in het Tontemboansch. *TBG* 74, p. 382-389.
- d Zending en taalstudie. *Opw.* 79, p. 96-105.
- 1935a De dood van Dr. N. Adriani. *Opw.* 80, p. 187.
- b Donggala. *Opw.* 80, p. 385-388.
- c Maleisch en landstaal. *Opw.* 80, p. 389-392.
- d Het Maleisch als Cultuurtaal. *Opw.* 80, p. 393-399.
- 1936 Volkslectuur en het Maleisch. *Opw.* 81, p. 117-119.
- 1938a Maleisch en Nederlandsch. *Kol. Stud.* 22, p. 154-168.
- b Kaart van de Talen [van Ned.-Indië]. *Atlas van Tropisch Nederland*. [Amsterdam.] blad 9b.

- 1939a Dr. N. Adriani en — —, *Koelawische Taalstudiën*. 3 dln. Bandoeng. 91, 90, 113 pp.
- b *Boo pangedja* ntoposikola ri tana Kaili. 3 dln. Batavia. 32, 32, 32 pp.
- c *Karebo Belo nioeki i Loeka*. Het evangelie van Lucas in het Kailisch, Ledo-dialect. Bandoeng 1939. 63 pp.
- d *Lolita Katoewoea ioeki i Loeka*. Het evangelie van Lucas in de taal van Koelawi (onderafd. Paloe, Midden-Celebes). Bandoeng 1939. 64, 4 pp.
- 1940 Loewoek of Loewoe'?. *Supplement op het Triwindoe-Gedenkboek Mangkoe Nagoro VII*. Soerakarta. p. 183-189.
- 1941 *Boela Dongga*. Boo pombasa ntoposikola ri tana Kaili. Lamoro sangoe. Batavia. 64 pp.
- 1961 Naar aanleiding van I La Galigo. *BKI* 117, p. 384-385.